

Szabó Ervin: Gazdasági szervezet és háború

I. A vizsgálódás nehézségei 1. — II. A gazdasági szervezet és a háború kölcsönös föltételezettsége 6. — A háború kiegészítő kereseti mód az uralkodó osztály számára 8. — III. A háború a termelő rend egyes fokain: 1. A monopolisztikus földjáradék háborús tendenciái. A rabszolgaság. 11. — 2. Az ipari kapitalizmus és a háború 14. — A nemzeti államalakulások 15. — 3. A fegyverkezés versenye 16. — A kapitalizmus legújabb fázisa: a kifejlett kapitalizmus 17. — Anglia és Németország versenye és a mai háború 21. — IV. A háború kárai és hatása a kapitalizmus fejlődésére 24. — V. A háború társadalmi és erkölcsi értékelése 33. — A háború vége 36.

I.

Minden elmélkedés a háború és a gazdaság összefüggéseiről lényeges és szinte legyőzhetetlennek látszó akadályokba ütközik manapság.

Az első és legfontosabb, hogy egyelőre kellős közepében vagyunk annak a társadalmi eseménynek, amelynek tudományos vizsgálata föladatunk volna. Bár semmiképen sem tartjuk, hogy társadalmi tünemények kutatója úgy állhatna tanulmánya tárgyával szemben, mint a természettudós — tiszta tárgyi érdekkeltséggel: — mégis úgy érezzük, hogy ez a valóban világot döntőgető háború még annak is megzavarja objektív ítéletét, aki az első hetek megrendítő intellektuális és morális izgalmi után most olykor azt hiszi, hogy az alap, amelyről a dolgokat tekinteni és megítélni szokta volt, ismét megszilárdult. Csodálhatjuk a természettudóst, aki a Vézuv tüzes látatömegei közepette végzi munkáját; de megfigyelései exaktságában rendszerint nem bízhatunk, ha őt magát életveszedelemben tudjuk s ő e veszedelemnek tudatában is van. Ugyanily helyzetben vagyunk a háborúval szemben. És ha tudjuk is, hogy személyes érdekelttség nélkül nézzük a dolgokat — a háború teremtette különleges és rendkívüli szellemi és érzelmi légkörtől magát elszigetelni bizonyára csak olyan valaki képes, aki épen ezért közönséges időkben is képtelen szociológiai megismerésekre: aki nem érez közösséget a szociológiai kutatás tárgyával — az emberrel.

Ha ezért eleve nem teljes értékűeknek kell vizsgálódásainkat minősítenünk, azzal sem biztathatjuk magunkat, hogy a szociológiai megismerésnek az az eszköze, amely oly sokszor eredményes: a történeti analógia, az elmúlt háborúk gazdasági vonatkozásainak vizsgálá-

lata mindenkor alkalmazható következtetésekkel kecsegtet. A háború lényege bizonyára nem más ma, mint volt tíz, száz vagy ezer év előtt. De ha valamire érvényes a hegeli dialektikai törvény a mennyiségnek minőségre változásáról, bizonyára ez a háború a legdöntőbb bizonyítéka érvényességének. A keresztes hadak, a vallásháborúk, Napóleon seregei végigszántották egész Európát és sokszor Ázsia és Afrika ismert részeit; de ma már tudjuk, hogy ezeknek a nagy és legnagyobb világháborúknak legendás seregeit csak a képzelet növesztette oly nagyra. Ám ha még oly nagyok lettek volna, ugyanolyan néphadseregek, mint a maiak, amelyek némely országban a népességnek 8—10—12%-at állítják hadba***, akkor is mit jelentene ez azokhoz a gigászi gazdasági érdekeltségekhez képest, amelyeket ez a háború gyökerükben rendít meg. Nem hitték-e sokan, olyanok is, akik a kifejlett kapitalizmus háborús tendenciáit világosan látták, hogy a világgazdasági kapcsolatok: az óriási nemzetközi árucseré, a tőke nemzetközisége, az ipar és a munkásság nemzetközi szervezete oly erős ellenirányzatot képviselnek, amely egyszer s mindenkorra véget vet minden háborúskodásnak? Hogyan hasonlítsuk hát ezt a háborút korábbiakhoz? Igaz hogy már száz év előtt is érveltek így. „Ha az utolsó háború természetét vizsgáljuk — mondja Lord Liverpool 1822 július 16-án tartott beszédében — ha mérlegeljük a hatalmas seregeket, amelyeket Európa mozgósított és a fontosabb fogyasztó-cikkeknek ebből fakadó szükségletét — ki merné csak egy pillanatil is ez eseményeket és következményeiket korábbi háborúk eseményeivel, és következményeivel összehasonlítani?”**** De száz év előtt is igazuk volt, s ma, amikor az ellenséges államok hírszolgáltatása is — és talán a magunké is — oly tökéletlen és megbízhatatlan, még inkább kell óvakodnunk elhamarkodott analógiáktól. Egészen bizonyos, hogy a korábbi háborúk egészen más közgazdasági viszonyok közt játszódtak le, mint a mai. Még az az utolsó háború is, amely nagyjából egyivású európai nagyhatalmak közt folyt, a német-francia, amelynek nem volt gyarmati háború jellege, mint a legutolsó nagyhatalmi háborúnak, az orosz-japánnak, sem nem volt középkori struktúrájú kis államok szabadságharca hűbéri szolgaság ellen, mint

* Brandenburg-Poroszországban, korának e legkatonásabb államában, a hadsereg létszáma és a népesség közti arány nagyjából a következő volt:

Év	A hadsereg létszáma	Népesség
1688	30.000	1 millió
1713	40.000	1½ „
1740	80.000	2,2 „
1786	200.000	5,4 „

Id. Sombart: *Krieg u. Kapitalismus*. Leipzig 1913. p. 42.

** 1884-ben az európai államokban katonakötelesek száma 28,1‰-ra volt a népesség mindkét neme arányában; 1891-ben ez az arány már 46,3‰-ra emelkedett. Johann v. Bloch;: *Der Krieg*, Bd 4, Berlin 1899, p. 6.

*** Id. Tooke & Newmarch: *Geschichte u. Bestimmung der Preise*. Dresden 1858, I. 49.

a balkáni háború, mely más gazdasági előfeltételekből táplálkozott. A berlini tőzsdén 1870-ben összesen 358 értékpapírt jegyeztek, 1910-ben 2661-et s ezek közt külföldi több mint 400, azaz több mint a 70-ben összesen jegyzettek száma. A német vámterület külkereskedelmének értéke még 1872-ben is csak 8,2 milliárd márkát tett, 1913-ban több mint 22 milliárdot. Ez a két adat elegendő annak a különbségnek szemléltetésére, amelyet a nemzetek közti békés érintkezés megszakítása okozott a múltban és okozhat ma.

Annál is nehezebb a múlt tapasztalatainak értékesítése, mert szinte a legújabb időkig a közgazdaság teoretikusainak nem is jutott eszükbe, hogy a háborút mint közgazdasági kategóriát vizsgálódásaik körébe vonják és a kínálkozó tapasztalati anyagot közgazdasági elemzés alá vessék. Adam Smith csak állampénzügyi szempontból foglalkozik a hadikölcsönökkel.* Ricardo is pár sorban végez a háborúval. J. St. Mill egyáltalán nem törődik vele, valamint alig találjuk nyomát a manchesteri iskola kézikönyveiben (ami mindenesetre ezek szabadkereskedelmi, tehát pacifista irányával függ össze). Ugyanúgy a legtöbb újabb közgazda, még Oppenheimer sem nagy kézikönyvében, akinek szociológiai rendszerében pedig a háború tudvalevőleg központi helyet foglal el. Ezért még a mai közgazdaságtanra is áll Lorenz v. Stein megállapítása: „Nem helyes az a föltevés, hogy a hadügynek egész gazdasági szemlélete a tulajdonképeni nemzetgazdaságtannal keletkezett és attól eredt. Az egész közgazdaságtani irodalom inkább sohasem foglalkozott ezzel a kérdéssel, minthogy a hadügy a maga sajátos gazdasági életet éli, amelyet a természetes közgazdaságtan törvényei alá rendelni nem lehet.”***

Mindazáltal, ha a közgazdaságtani rendszerek írói számára a háború nem is érett még elméleti problémává, nem lehet azt mondani, hogy az utolsó évtizedek irodalma híjával volna a háború és a gazdaság viszonyát tárgyaló számos értékes vizsgálódásnak. Ezek egyrészt közvetlenül a francia-német háború, illetve az addig példátlan, a képzeletet módfelett izgató öt milliárdos hadisarc váltotta ki; nagyobbik és újabb részét egyképen inspirálta elméleti érdeklődés és gyakorlati érdek.†

Természetes, hogy olyan egyetemes társadalmi jelenség, amilyen a háború, a szociológia új tudománya számára nem maradhatott észrevétlen. Minden olyan szemlélete a világ dolgainak, amely azokban törvényszerűséget tételez föl és keres, a háborút, amely az emberiségnek legkezdetlegesebb korától a mai napig állhatatos kísérője

* *Wealth of Nations*, Book 5, eh. 3.

** *Princ. of pol. econ.*, ch. 17 & 19.

*** *Lehre vom Heerwesen*, Stuttgart 1872, p. 19.

† Ez irodalom válogatott jegyzékét kiadta a Fővárosi Könyvtár: *A háború, kül. tek. gazdasági és társadalmi vonatkozásaira. 1914.* (Aktuális kérdések irodalma, 33. sz.) A 32 oldalas kis füzet ára 20 fill. Az abban föl sorolt könyvek közül néhány további irodalmi útmutatást ad; így Holsti, Serrigny, Sombart stb.

volt, nem tekinthette véletlennek, szeszélynek, hanem a társadalom egyéb állandó képződményeivel való szükségszerű összefüggését kellett föltételeznie.*

E kutatás során természetesen fölfejtődtek azok a szálak is, amelyek a háború és a gazdaság kölcsönös összefüggését jelzik.

Nem a szociológia, hanem a közgazdaságtan volt viszont azoknak kiinduló pontjuk, akik a kifejtett kapitalizmus imperialisztikus tendenciáit kutatva, jutottak el ez összefüggésekhez. Az ő eredményeik annyival értékesebbek számunkra, mert épen a mai háborúnak gazdasági okait derítik föl — lehet mondani — szinte hiánytalanul.

A kutatók e két csoportjával szemben állanak azok, akik tisztára gyakorlati célból: a háború kárainak elhárításáért szentelték figyelmüket a háború és a gazdaság kérdéseinek.

Ezek közül irodalmi termékenységük elkábitó méreteihez képest a legkevesebb tudományos értékes anyagot a pacifisták írásai tartalmazzák. Okfejtésükből óvatosan kiküszöbölnék mindent, ami a háború gazdasági föltételezettséget vagy gazdasági kárai mellett hasznát is bizonyíthatná. Az embernek szinte kétségbe kellene esnie olvasásukon, mert azt kell hinnie, hogy az öldöklés vágya, a vérengző hajlam oly erős, hogy csak a legszörnyűbb bajok kifetésével lehet fékentartani; oly erős, hogy éppen azt kell hinnünk, sohasem lehet semmiféle agitációval békés hajlamokra ránevelni. J. v. Bloch és Norman Angell híres és sok tekintetben kitűnő könyveiben is csak ritkán csillan föl a háború gazdasági és politikai föltételezettségének gondolata. Norman Angell, a minden kultúrnyelvre lefordított *Great illusion* szerzője pl. igen briliánsan mutatja ki Anglia leverésének haszontalanságát a német nép számára és viszont; csak egyről feledkezik meg: hogy Németországban is vannak osztályok s ami az egész nép egyeteme számára fölösleges vagy haszontalan, egyesek (bankárok, kartellek, bürokrácia stb.) számára igen hasznos lehet.

De még inkább mélyenlátás nélkül szűkölködik az az irodalom, amely az utolsó évtizedben burjánzott föl s a háború pénzügyeivel foglalkozik. Érdeklődésük szinte egyedül a háborús kölcsönök és ezzel kapcsolatosan a háborús közgazdaság pénz- és hitelszükségletének biztosítása; és igen kevesen vannak — Otto Neurath írásait

* Ez az egyetlen szociologikus nézése a társadalom jelenségeinek, amellyel szemben minden elmélet, amely állandó társadalmi tünetekről azt tartja, hogy „máskép is lehetett volna”, ha az emberek „okosabbak”, „belátóbbak” lettek volna — nagyon is kétes tudományos értékű racionalizmus. Ilyen tudománytalan álláspontot foglal el a háború dolgában pl. J. Novicow, amikor „tévedésnek” minősíti a háborúskodást: „Az emberek igazságokat találtak föl, amelyek segítségével igen rohamosan haladtak. Sajnos azonban óriási tévedésekbe is bonyolódtak, amelyek mértéktelenül föltartoztatták útjukat. E tévedések egyik legvégzetesebbike és legalapvetőbbje az az eszme volt, hogy valaki fokozhatja a maga jólétét szomszédja kifosztása által. Ez az eszme szülte a háborút...” *Critique du darwinisme social. Annales de l'Institut International de Sociologie*, 11. Paris 1907 p. 103.

emlitenők itt legelőbb* — akik ezt a kétségtelenül fontos részletet gazdasági szervezetünk egyetemének perspektívájába állítanák. És mert az összefüggéseket nem látják, írásaik még maga a mostani háború közgazdasági bajainak orvoslására sem adtak többnyire mást, mint részletprogramot.

Végezetül a tudományos tisztánlátás még egy előfeltételének hiányáról kell szólnunk. Az ember általában hajlandó azt, amitől fél, sőt irtózik, tudatából kiküszöbölni. Az a gondolat, hogy meghegyezett vagy kifent vasdarabbal eleven húsba vágjon, oly elképzelhetetlen szörnyőség sok mai ember számára, hogy mindazt, ami ezzel összefügg, hajlandó válogatás nélkül, átalányban el- és megítélni. Hogy ez nem tudományos attitűd a háborúval szemben, azt ma fájdalomosan érezzük. Mert el kell ismernünk, hogy hiába volt a háború tudományos és történeti irodalma, hiába a balkáni háborúk szemünk előtt lejátszódott színjátéka, hiába minden tudásunk imperializmusról, militarizmusról, angol és német versenyről, bagdadi vasútról és Agadirról — a háború problémája mégis csak azzal az érzelmi megoldással volt elintézve számunkra: hogy nem akarunk háborút, hogy tehát a háborúhoz semmi más belső és külső közünk, mint a negáció, a *Verdrängung*. Mert a munka fölényét kívántuk az erőszaké helyett, azt hittük, ez nem tudományos probléma számunkra. Ahogy Ratzenhofer is látta harminc évvel ezelőtt és megírta kitűnő könyve bevezetésében: „Aki nem hivatásos katona, az annyira értékek termelésére vagy életköre látható szükségleteinek kielégítésére irányítja törekvését, hogy idegenül áll oly könyvvel szemben, amely háborúról és védelemről szól. Nehéz pozitíven érdeklődni olyasvalami iránt, ami külső hatásában az ellenkezőjét vonja maga után annak, amit mindenkor föladatunknak tartottunk: a megtartást és a gyarapítást és mindazoknak a súrlódásoknak csökkentését, ami testi és társadalmi életünket fenyegeti.”** Így volt a háború, szomszédunkban folyó háborúk, fegyverkezés és anti militarista agitáció közepette is lelkünknek idegen, át nem élt és érzett kérdés, nem intellektuális, hanem félig érzelmi élmény, félig konvencionális adottság. Ma másként áll a dolog. A háború földrengése fölkavarta és kémiai vegyületbe forrasztotta régi tudásainkat és érzéseinket az újakkal. De túlrövid az idő, hogy ezt a folyamatot befejezettnek hihessük. És ha úgy is érezzük most, hogy ez a háború csak tudatossá tett egy következtetést, amely eddigi megismeréseinknek szükséges és logikus folytatása, vagyis azt hisszük, hogy a háború ténye legfőljebb világképünk némely hiányosságainak kiegészítését, de nem újraformálását követeli meg — mégis tartózkodunk attól, hogy a háború és a gazdaság összefüggéséről szóló fejtegetéseket kellően és megnyugtatóan megalapozottaknak tartsuk.

* O. Neurath: *Die Kriegswirtschaft* 5. Jahresber. der Neuen Wiener Handelsakad. Wien 1910 p.5-54. - *Kriegswirtschaft Archiv f. Sozialwshs. u. Sozialpol.* Bd 39, H, 1, 1914.

** G. Ratzenhofer: *Die Staatswehr. Wissenschaftliche Untersuchung der öffentlichen Wehrangelegenheiten*, Stuttgart 1881, p. 1.

A háború és a gazdaság összefüggését kutató vizsgálódásnak sem szabad szeme elől tévesztenie, hogy a háborúnak más okai is lehetnek, mint gazdaságiak. Viszont ép azoknak az elméleteknek bírálata, amelyek a háborút az emberi természet valamely egyetemes, minden korokban és minden körülmények közt uralkodó tulajdonságából magyarázzák, csak kirívóbbá teszi a háború és a gazdaság koronkint szinte abszolút kölcsönös determináltságát.

Ha például Gustav Ratzenhofer — a társadalmi darwinizmus harcos elméletének legszélsőségesebb képviselője — a háborút egyetemes, örök természettörvényre: „az egyéniségek természetszerű abszolút ellenségességére” vezeti vissza,* azonban könyve további során megállapítja, hogy a civilizáció fejlődésével a nemzetek egymásközt való küzdelmében „a háborús motívumok mindjobban kiküszöbölődnek és a társadalmi és egyáltalán a jogi úton haladó politikára térnek”,** mi más ez, mint elismerése annak a ténynek, hogy a háború nem abszolút örök társadalmi tény, hanem a társadalom változásaitól függő relatív jelenség.***

* Id. mű, p. 5.

** U. ott, p. 317.

***A. Ratzenhofer—Gumplowicz—Ward-féle harcos elméletnek természetesen ép annyi köze van a kivált a most folyó háború publicisztikai *exalté*-i írásaiban fölbujánzó pánmilitarizmushoz, mint Darwinnak a *bellum omnium contra omnes* szimplistáihoz. Nem a harciasoknak, de minden pacifistának kellene elolvasnia Ratzenhofernek Gumplowicz által teljes joggal magasztalt könyvét — amelyet különben Budapesten írt meg —: ugyanazzal a szigorú objektivitással, amellyel a társadalom háborús tendenciáit egyetemes természeti törvényből vezeti le, keresi a civilizáció fejlesztette ellentendenciákat. Azt tartja, hogy a mindenkori kultúra különböző államképződést kíván és a kultúra haladása, a civilizáció ezeket a szükségleteket folyton változtatja. Az állam- és jogfejlődés soha sem tart lépést a civilizációval és mindig hatalmas nyomás eredménye, amelyet a mindenkori kultúra a politikai állapotokra gyakorol. „Minél inkább haladnak lépésben a szükséges politikai változások és a civilizáció . . . annál kevesebb szerepe van az erőszakos harcnak; részben szükségtelenné válik . . . A politikában a civilizáció követelményeinek megfelelni népek és emberek valóságos nagyságának jele.” „De ez a nagyság sem lehet meg az erőszakos harc nélkül . . .” Mindazáltal „a civilizáció föladata, hogy az erőszak szeretete (*die Lust zur Gewalt*) korlátoztassék, hogy a belső harc csupán a jogi alapon folyjék.” (16—17.)

Látnivaló, R. nem tesz lényeges különbséget háború és forradalom közt: „A külső háború oka egy államcsoport helytelen elhatárolása, avagy egyik részének elégtelen befolyása a másikra, a forradalom helytelen jogállapot, vagy a mérvadó érdekek elégtelen befolyása.” (15.)

Ezzel szemben „minden idők legnemesebb törekvése, hogy az abszolút ellenségesség hatásait korlátozza. Az erkölcsök nemesedésének mindig sikerülni fog, hogy az erőszakos harcot megelőzze szükségességének legérettebb

Mi sem könnyebb másrészt, mint a háborúk történetéből azok mindenkori gazdasági célját megállapítani. Ha nem volnának is rá tapasztalati bizonyítékaink, akkor is elhihetnők, hogy a kereszties vitézek között számtalan volt, akit nem a vallásos érzés, hanem a zsákmány vagy a szép asszonyok vágya vitt a tengerentúlra. Épp úgy lehetne a szerencsétlen belgák mai ellenállásában ilyen motívumokat is fölfedezni: hány van közöttük, aki magasabb zsoldért, állásért, vagy a német konkurens elleni irigységből harcol. De éppen ezek a példák mutatják, hogy az ilyen lélektani és teleológikus bizonyítás mily keveset ér.*

A háborúk gazdasági okára épp oly kevésbé következtethetünk abból, hogy egyesek meggazdagodni akartak általuk, mint ahogy a francia vagy az angol forradalom bitófáiból és vérpadaiból, Marat, Robespierre vagy Cromwell öldökléseiből nem lehet arra következtetni, hogy e forradalmak oka vagy célja a vérontás vágya és kielégítése lett volna.

A háború és a gazdaság összefüggésének tudományos vizsgálata azt követeli, hogy a két társadalmi alakulás kölcsönös föltételezettsége váljék nyilvánvalóvá. A háború mint a gazdasági szervezet funkciója, vagyis a termelés és a megosztás mindenkori módja által kényszerüleg megszbott jövedelemszerző mód; és viszont: a gazdaság mint a hadsereg szervezete által befolyásolt fejlődési eredmény — így jelentkezik számunkra e viszony vizsgálata.

A kérdés ily föltevése föltételezi, hogy a társadalmi intézmények sorában a gazdaságot genetikailag és társadalmi fajsúlyban előbbrevalónak tartjuk a háborúnál.

E hipotézist itten megvédelmezni igen messzire vinne és talán nem is szükséges. Logikailag kétségtelennek látszik, hogy

megfontolása. Ebben az irányban a legtöbbet a civilizáció tehet . . . azáltal, hogy az erőszakos harc alkalmait elhárítja. Ezt úgy teszi, ha minél szélesebb köröket halmaz el jótéteményeivel és a békés érdekek körét tágítja, ha egész országok és népek sülyedését megakadályozza és ezzel erőszakos politikai változtatások szükségességét csökkenti . . . Ha az államférfiak működése fölül-emelkedik a mai empirizmuson, ha nem lesz csupán a véletlen műve, hogy akadjon ember, aki tudja, mi a politika kötelessége . . ., akkor az erőszakos harcok lényegesen kevesbedni fognak; az államférfiak tudatos cselekvése akkor majd nem fog az időleges működés szűk látókörében mozogni, hanem az organikus államfejlődésében és minden politikai visszafejlődésnek — a legrosszabb erőszakos harcok okának — veszedelmét csökkenteni fogja (18-19.)

* Achile Loria a háborúk egész soráról állított össze ily bizonyítékokat. Az érvelés e módja nem áll egy színvonalon a háború gazdasági determináltságát vitató alapvető elméletével. Mindenesetre meglepő azonban a II. Urbán pápa a claimonti zsinaton tartott beszédéből vett idézet, valamint Márton apát buzdító beszéde Bazel népéhez. V. ö. Loria: *Le basi economiche della costituzione sociale*, 3a ed. Torino 1902, p. 328 és kk.

a háborút, ami társadalmi aktus, emberek együttes életre való szervezkedése, vagyis gazdaság és jog előzze meg. De ugyanerre számtalan induktív bizonyítékunk is van. Rudolf Holsti az etnográfiai tények tömegével mutatta ki, hogy az ú. n. harcosszöztönök igen sok kezdetleges népnél legfőljebb bosszuló hadjáratokban nyilatkoznak meg; de hogy nem hódítanak és az állandó háborúskodás állapota csak magasabb fokon áll be.* Engels deduktív érvelését Dühringgel szemben, hogy pl. a rab-szolgaság — bizonyos fokon a háborúnak egyik legfőbb célja — termékfőlösleget és munkamegosztást tételez föl**, ugyancsak megdönthetlen tapasztalati anyaggal erősíti Nieboer*** és a rab-szolgaság történetének sok más kutatója.

A háború ilyenformán ugyanoly történeti kategória gyanánt jelentkezik, mint a gazdaság maga, a jog vagy az erkölcs, amelyek mindenkori létezése nem jelenti életük törvényeinek mindenkori azonosságát. A háború is, miként a gazdaság, fejlődési korok szerint más törvények uralma alatt áll és így viszonya a gazdasággal is koronként más.

Ha tehát látjuk, hogy voltak korok és társadalmak, amelyekben a háború nem volt állandó állapot — vagyis a misztikus harcosszöztön elméletét elejtjük — és elismerjük, hogy a háborúnak más okai is lehetnek, mint gazdaságiak — vallásos érzés, bosszú jogsérelemért, hiúság, dicsvágy s t. efféle — viszont a gazdaságot a társadalomban mindenkor jelenlevő, alapvető és a háborúval szemben elsődleges jelenségnek tudjuk: akkor a háború gazdasági föltételezettségének törvényét nem kereshetjük másban, mint magában a gazdaságban. Ez pedig nem lehet más, mint a gazdaság egyetemes törvénye, amely a gazdálkodás célját a legkisebb áldozat árán igyekszik elérni.

A gazdaság célja a jövedelem, amelynek szerző módja a termelés technikája és a jövedelmet megosztó szervezet, vagyis

* „Így lépésről-lépésre haladva azt találtuk, hogy a szerzők, akik fölötte nagy jelentőséget tulajdonítanak a vadak harcias ösztöneinek és általában körülményeik háborús természetének, igen elszívte általánosítottak . . . Kiválogattunk néhány legharciasabb fajt — *the Maori, Fijians, Tongans, Dyaks, Galla, Masai, Kaffirs, North American Indians in general and the Iroquois in particular, as also the early Germans and the Vikings* — és bebizonyítottuk, hogy megbízható megállapítások szerint jó okunk van hinni, hogy e fajok háborús törekvései viszonylag késői keletűek. Régebbi időkben ritkán voltak harciasabbak vagy vérszomjasabbak, mint a vadak általában.” R. Holsti: *The relation of war to the origin of the State*, Helsingfors 1913, p. 108—109. Részletesebb bizonyítékok: p. 16—20, 40 és kk., 94 és kk. — V. ö. Kropotkinnal is: *A kölcsönös segítség mint természettörvény*, Bpest 1908, p. 121 és passim.

Fr. Engels: *Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft*. 4. Aufl. Stuttgart 1901. p. 165 és kk.

*** H. J. Nieboer: *Slavery as an industrial system. Ethnological researches*. The Hague 1900. XXVII, 474 p.

a politikai és jogi rend szerint változik. Kezdetleges gazdasági rendben inkább felel meg a *lex minimi* elvének a munka — ha ugyan ez a munka a szükségletek kezdetlegessége folytán a mai munkateljesítéshez képest végtelenül kevés is — mert hiszen erőszakkal termelni egyáltalán nem lehet. Ezért a békés munka lelki állapota kifejlődik minden primitív népnél, minden erőszakos kényszer nélkül. Sőt épen ez a békés hajlam és a munkaeljárások tökéletesedése folytán előállott termékfőlség teszi csak egyáltalán lehetővé, hogy mások számára a jövedelemszerzés könnyebb, tehát gazdaságosabb módjává váljék a rablás, a hódítás: a háború.

Az állam keletkezésének az az elmélete, amely szerint az állam a háborúból származott, csak akkor igaz, ha megállapodunk abban, hogy a békésen gazdálkodó primitív népek társadalmát nem nevezzük államnak. Ha ezek szerint az állam lényege egy uralkodó és egy szolgáló faj állandó viszonya, akkor az állam előtti kezdetleges társadalom esetleges rabló vagy hódító hadjáratának gazdasági motivációja az egész közösség élelmikörének biztosítása; az állami közösség rabló vagy hódító hadjárata ellenben kielégítő gazdasági motivációval bír, ha az uralkodó faj számára jelenti a jövedelemszerzés könnyebb módját.

Csakis és kizárólag az államnak ebből az osztályjellegéből magyarázhatjuk, hogy a háború a termelő módnak épen magasabb fokán válik a jövedelemszerzés normális eszközzé, annak dacára, hogy a háború által okozott károk magában a hódító államban esetleg nagyobbak a jövedelemnél. Mert más szenved a kárt és másé a jövedelem.

Ebben az értelemben a háború csakugyan nem más, mint aminek Clausewitz nevezte: a politika folytatása más eszközökkel.* És miként a belső politika célja az állam ez uralmi szervezete — vagy magasabb fokon: osztályszervezete — folytán legelsőbb az, hogy a népesség egyik részének termékfőlségét a másik, kisebb résznek jutassa, azonképen a külső politika sem szolgál más célt, minthogy idegen nép termékfőlségével gyarapítsa a belső értéktöbbletet, vagy ezt idegen elsajátítás ellen megvédje, vagy esetleg épp ily külső beavatkozással az elnyomott osztály támadásával szemben biztosítsa.**

* „ . . . dass der Krieg nichts ist, als die fortgesetzte Staatspolitik mit anderen Mitteln. Clausewitz: *Vom Kriege. (Hinterlass. Werke*, Berlin 1832. Bd. I, S. XVI).

** Hogy ezekben a megállapításokban semmiféle erkölcsi értékítélet nem foglaltatik, mindenki számára, aki a társadalmi jelenségek objektív törvényszerűségéről meg van győződve, eleve nyilvánvaló. Később lesz majd helyén, hogy a háború erkölcsi és általános társadalmi jelentőségéről beszéljünk. Itten csak a háború harmadikul említett gazdasági funkciójáról akarunk egy szót ejteni. A háború rajongói és misztikusai legkevésbé szívesen hallják, hogy a háború sokszor arra szolgál, hogy a belső elégedetlenséget, a forra-

A háborúnak ez a jövedelemmegosztó funkciója különböző körülmények között nagyobb vagy kisebb jelentőségű, vagy épen teljesen háttérbe szorul. A jövedelemmegosztás nem független a gazdaság egyéb funkcióitól, hanem épen a termelés és a csere módja és a politikai szervezet szerint változik. Lehetséges ennek folytán, hogy a termelőerők fejlődésének bizonyos fokán a háború az uralkodóosztály számára az egyetlen mód jövedelemszerzésre vagy a jövedelemmegosztás megváltoztatására, míg más fokon maga az uralkodóosztály számára is gazdaságtalanná válik. Ez az, amit Spencer és még előtte Say és Saint-Simon úgy fejez ki, hogy a társadalom harcos típusa gazdasági típusá fejlődik.*

Ez a fejlődés azonban nem szükségképpen folytonos és egyirányú. Társadalmi szervezeteket, amelyekben a háború megszűnt normális jövedelemmegosztó mód lenni, követhet másik, amelyben újra kényszerűleg életbe lép ez a funkciója. Az ipari társadalomról tartottuk, hogy a társadalom gazdasági típusát képviseli; ma azt látjuk, hogy a kifejlett kapitalizmus a háborús tendenciákat újra fölébresztette.

dalmi hangulatot, vagyis a dolgozó osztály háborúját az uralkodó osztály ellen, a külső ellenségre vezesse le. Legföljebb akkor hiszik el, ha az ellenségről van szó. Nos, a legkapitalisztikusabb szimpátiájú előkelő német folyóirat ez évi júliusi számában egy szerző, aki váltig hangoztatja, hogy Oroszország és Németország életérdekei sehol sem ellentétesek („Vor allem aber muss doch immer wieder betont werden, dass Lebensinteressen der beiden Mächte nirgends aufeinanderstossen”), aggodalommal szemléli a politikai sztrájkok szaporodását Oroszországban, amiről az orosz kereskedelmi és ipari minisztérium 1914 április elejéről való jelentése a következőkben számol be:

Év	Sztrájkok száma			Sztrájkolók száma		
	gazdasági	politikai	összesen	gazdasági sztrájkokban	politikai sztrájkokban	összesen
1910	214	8	222	42,846	3,777	46,623
1911	442	24	466	96,730	8,380	105,110
1912	732	1300	2032	175,678	549,813	725,491
1913 I-IX.	910	761	1671	299,198	379,366	678,564

És hozzáteszi: „Ezek a külpolitika szempontjából is nyugtalanító adatok; könnyen hajthatnak vizet a sovinszta elemek malmára és nem lehet nem számolni a lehetőséggel, hogy a kormányt a belső nehézségek és a nacionalista áramlatok kombinált nyomása akarata ellenére kifelé való kitérésre szorítja.” Erich Zechlin: *Chronik der Weltpolitik*, S. 3—5. *Weltwirtsch. Archiv*, Bd 4, H. 1, Juli 1914.

* V. ö. Collins F. Howard: *Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata*. Budapest 1913, 453—454. 1. és: Loria, id. m., 337. I.

De a háború nemcsak a gazdasági szervezet terméke. Minden társadalmi intézménynek, bármilyen legyen forrása vagy oka, meg van az a törekvése, hogy alapjaitól magát függetleníse és a maga életét élje. Mint ilyen képződmény a háború szervezete: a hadsereg is hajlamos lesz arra, hogy háborúkat idézzon föl, abból a természetes szükségletből, hogy a maga céljai teljesedését lássa, önmagáért, a háborúért, *l'art pour l'art*, miként a gazdaság is ellenállhatatlanul válik szükségletkielégítő funkcióból vagyontgyűjtő és tőkét akumuláló működéssé. Természetes, hogy a hadseregnek ez az öncélú, saját logikája szerint fejlődő élete visszahatással van magára a gazdasági szervezetre, amelyből első erőit és célját merítette és ugyancsak épen a kapitalizmus kifejlődése igen sok tekintetben egyenesen a hadsereg változásával és fejlődésével függ össze, a hadsereg immánens fejlődési törvényei által van kényszerűleg föltételezve.

III.

A gazdasági szervezet két fokán válik kiválóan szemléltetővé a háború gazdasági föltételezettsége. Az egyik a monopolisztikus földjáradékra alapított társadalom, a másik, amelyben a monopolisztikus tőkehaszon szabja meg a társadalom szerkezetét; a közbeeső korszak, amelyet a szabad verseny korának nevezhetünk, háborús tendenciái tekintetében erős belső ellentéteket mutat.

1. A monopolisztikus földjáradékra fölépített társadalmat közönségesen feudális társadalomnak nevezik. Ennek megkülönböztető jellemvonása az, hogy a jövedelem legfőbb forrása, a föld, kevés nagybirtokos tulajdonában van, akiknek a föld megművelői — rabszolgák vagy félrabszolgák (jobbágyok) — termékek egy részével adóznak.

Maga a rabszolgaság, mint már följebb említettük, aránylag késői fejlemény. Csak a mezőgazdasági termelés viszonylag magas fokán létesülhetett, amikor a földművelő munkája a maga és családja élelmiszükségletén felül fölösleget eredményezett. Azelőtt a hódító megölte vagy elűzte a parasztot és jószágát elvette; most életben hagyta, azzal a kötelezettséggel, hogy terméke bizonyos hányadát neki beszolgáltassa. Így keletkezett a tized, a robot, az adó s a szabad parasztból így lett rabszolga.

Ezen a kezdetleges fokon a hódító faj és a szolgáló faj közt más közösség még nem volt. Nem is lehetett, mert a hódító megtartotta korábbi lakóhelyét; évenként küldött követi útján szedte be az adót s csak engedetlenség esetén jelent meg újra, fegyverrel, rabszolgái közt. Maga a földművelés rendszere szintén nem változott a politikai viszony változása folytán. A kezdetleges technikával dolgozó faluközösségnek aránylag nagy területek kellettek, mind új műveletlen föld, hogy a megkövetelt fölösleget kitermelje. Így nemcsak az urak és a szolgák éltek

egymástól távol, de a szolgák maguk is s közvetlen felügyeletük, már a hódító faj rendszerint kis száma miatt is, lehetetlen föladat.

Hogy a földművelő rabszolga ilyen körülmények közt ura főnhatósága alatt megmaradjon, hogy szabad földre ki ne vándoroljon, annak csak egy módja volt: meg kellett szüntetni a környékbeli szabad földet.

A kezdetleges rabszolgaságnak — lehet mondani — e térbeli föltételei így kényszerítették az uralkodó fajt folytonos hódításra. El kellett foglalni a körülfekvő szabad földet, le kellett igázni a közeli még szabad paraszti közösségeket, mindaddig, amíg minden művelhető szabad föld az úrifaj kizárólagos uralma alá került és a régi szabadságra vágyó földművelő nem menekülhetett máshova, mint más rabszolgaságba vagy idegen törzsek még veszedelmesebb közösségébe.

Az úrifaj e kényszerű hódító tendenciája mellett természetesen egy másik is működött: az egyszer kifejlődött és érvényesült rablóöszönök telhetetlensége. Ahogy Oppenheimer mondja: „az úricsoport gazdasági szükségletének nincs határa; a gazdag sohasem telik be gazdagságával.”* Még a földművelő rabszolgák megtartásának szüksége nélkül is újabb hódító hadjáratokra ösztökelte a nagyobb hatalom és gazdagság, amit még több rabszolga uralma jelentett.

A területi terjeszkedésnek, a hódításnak ez az automatikus irányzata minden hódító fajnál valóságos imperialisztikus vágyakat vált ki. A nagy hódítók — Xerxes, Attila vagy Makedoniai Sándor a világ urai akarnak lenni. De ez a kezdetleges imperializmus hamar megtörik természetes és politikai akadályokon.

Nemcsak a természetes földrajzi határok adottsága és más úricsoportok hatalmi köre, hanem magának a hódító fajnak számbeli kicsisége teszi lehetetlenné uralmának bizonyos cselekvő rádius körén túl való terjesztését. Az uralmi terület már arra is túlnagy lett, hogy a szolgáló fajokat állandó félelemben tarthassa; újabb terjeszkedés sok kezdetleges impériumot döntött bukásba.

Ezen a fokon, amikor további hódítással nem lehet a jövedelmet fokozni, egyideig a rabszolgák eladogatása is jó jövedelmi forrás; idővel azonban kényszerüleg beáll a szükséglet, hogy a meglévő földjáradék fokozásával ériék el a jövedelem fokozását.

Hogyan történjék ez? Ha a földesúr még többet elvesz a földművestől, ha adóba mindenét elszedi, amit termelt vagy annyit sem hagy meg neki, amennyivel magát és családját föntarthatja és gazdaságát folytathatja, akkor a jövő évre a földesúrnak magának sem jut semmi. Nincs más mód, mint a földhozadék fokozása útján keresni a földjáradék emelését.

* F. Oppenheimer: *Der Staat*, Frankfurt a. M. 1907. p. 62.

De pusztá kényszerrel a parasztot jobb munkára, több termelésre kényszeríteni a területi szétszórtság miatt szintén nem lehet. És magától sem fog erre törekedni, ha folyton feje fölött érzi lebegni a veszedelmet, hogy ura bármikor elűzheti otthonából, elszakíthatja családjától, eladhatja. A hódítás szervezeti elégtelensége egyúttal az erőszaké is. A rabszolga motívumait kell megváltoztatni, hogy többet termeljen: érdekeltté kell tenni munkája hozadékában.

Így fejlődik ki a rablás és az erőszak jövedelemszerző funkciójának hiányossága folytán a *peculium*, a rabszolga magántulajdona és a röghöz kötés, a rabszolga (illetőleg most már jobbágy) elidegeníthetlensége. A rabszolga jogi helyzetének mindkét változása a monopolisztikus földjáradék fokozása érdekében történik, de mindkettő egyúttal a rabszolga érdeke is, éppen úgy, mint maga a kezdetleges rabszolgaság a szolgáló faj szempontjából is magasabb fejlődést képvisel, mint a korábbi állapot, amikor a hadifoglyokat egyszerűen lemészárolták.*

A tökéletesebb termelés szükséglete szükségképpen tökéletesebb jogot, nagyobb szabadságot föltételez.

Mindazonáltal a *peculium* és az elidegeníthetlenség, ha lényeges előfeltétele is volt a földjáradék emelésének, a háborús tendenciákat csak rövid időre szerelhette le. Sőt amikor általánossá válik, s főként a királyok nyomása folytán állandósul, egyenesen újabb háborús irányzat forrásává lesz. Az egyes földesurak, akiknek földjáradéka nem fedezte költségeiket, azelőtt rabszolgáik eladásából pótolták a hiányt. Az új gazdasági és jogi rend ez utat elzárta előlük; elzárta az államon belül azelőtt szokásos egyéni rablóhadjáratokat is, szomszédos földesurak elűzését, jobbágyaik elhajtását, városok, kereskedők kifosztását. Az államon belül kellő jövedelemhez nem jutó birtokos nemesség, amely a magasabb polgári és katonai bürokrácia polcain helyezkedik el, most magát az államot hajtja hódító hadjáratokra a szomszédos államok ellen. Ez a feudális társadalom állandó háborús állapotának magyarázata.**

Abban az arányban, amelyben a földbirtokosok folytonos harcai a legnagyobbak fölülkerekedését eredményezik, másrészt a királyok jobbágyvédő politikájával és az ipar és kereskedelem kifejlődésével a földjáradék mellett a munkabér és a tőkeamat a nemzeti jövedelemben mindnagyobb szerepet játszik, a háborús politika ismét háttérbe szorul és a háború a tőke terjeszkedésének kisegítő eszközévé válik oly területeiken, ahol a békés módszerek erősebb akadályokba ütköznek. És megmarad védelműl azoknak az államoknak területi terjeszkedő politikájával szemben, amelyeknek külpolitikáját még mindig a földjáradék

* V. ö. F. Engels: *Herrn Eugen Dühring s Umwälzung der Wissenschaft*. Stuttgart 1901. p. 189-190.

** A földjáradék és a politikai szervezet ez összefüggése Achille Loria elméletének egyik sarkköve. V. ö. *Le basi economiche*, p. 5, 6, 333 és kk.

érdekei szabják meg. Európában legelőbb Oroszország ily állandó háborús góc még mai nap is s ha mai háborúiban fejlődő kapitalizmusa piacéhségének is nagy része van, még mindig közép-korias politikai szervezetének szétrombolása nélkül az európai államok békéje ezután is lehetetlen.*

2. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a kapitalisztikus gazdaság államának, vagyis annak, amelynek politikáját a profit — a tőkekamat — érdekei szabják meg, háborús tendenciái nincsenek, avagy ha vannak, nem gazdasági, hanem valamely más okból fakadnak. Jól tudjuk, hogy a kapitalizmus vezető államai, Anglia és Franciaország, a feudális uralom többé-kevésbé teljes megtörése után is nemcsak állandó hadikészültségben voltak, hanem mind újabb hódító hadjáratokat is szerveztek. Mi különbség van tehát a kapitalizmus és a feudalizmus, a haszon és a földjáradék háborús tendenciái közt?

Azt lehet mondani, hogy a különbség nem lényeges, hanem csak fokozati.

Ha gazdasági szempontból a háborút kiegészítő kereseti módnak tekintjük, akkor a sajátképeni gazdasági vagyis termelő kereseti módok lehetőségeinek kiterjedése az erőszakos elsajátítás szükségét csökkenti. A termelés mechanikai erőkkel való fokozása és a termékek kicserélése, vagyis az ipar és kereskedelem kifejlődése nemcsak a gazdasági szükségletek sokasodását jelenti, hanem az új technikai és szervezeti vívmányok segítségével még nagyobb mértékben új szükségletek kielégítésének lehetőségét, nem erőszakkal, hanem éppen a bonyolultabb technikai és szervezeti készségek kényessége folytán csakis azok lehető kémélésével. Vagyis abban az arányban, amelyben az embernek a természet fölötti uralma nő, csökken az uralkodó osztály számára is az inger és a kényszerűség, hogy az ember fölötti uralmát erőszakkal terjessze ki és tartsa fenn.

Éppen úgy azonban, amint a földjáradék társadalmában a háborús tendenciákat nem a tiszta földjáradék ténye, hanem a földjáradék monopolisztikus jellege váltja ki, a tőkekamat és munkabér társadalma is az uralkodó osztály számára jövedelmező kereseti móddá teheti a háborút. Ha a termelőerők fejlettségéhez képest a rablás által közvetlenül szerezhető jövedelem elenyésző jelentőségűvé lett is, arra igen is alkalmas eszköz a háború, hogy ha valamely ország kapitalistái a nemzetközi cserében a tisztán gazdasági eszközzel: az egyenértékek kicserélésével nem érvényesülnek, a fegyverek erejével távolítsák el a versenytársat vagy a maguk silány árúját kardjuk súlyával tegyék a gyöngébb fél jobb árújával egyenértékűvé.

Ez volt a modern ipari kapitalizmus kezdeteiben vezető államnak, Angliának, politikája üzlettársaival és ipari egyed-

* Nagyon érdekes, ha nem is teljesen helyes megkülönböztetését Anglia és Oroszország imperializmusának adja Ratzenhofér, id. m., p. 12—13.

uralmát kikezdő szomszédaival szemben.* És a szabadkereskedelem angol apostolainak pacifizmusa, amely egy ideig elhittette az emberiséggel, hogy a háborúnak ma-holnap minden oka megszűnik, csak egy részüknél volt — legelsősorban bizonyára Cobdennél és John Brightnál — az ipari társadalom békés tendenciáinak őszinte ideologikus kifejezése, míg más részüknél inkább a brit birodalom világhatalmi törekvéseinek volt diplomatikus vagy ösztönszerű segítője.

Ugyancsak a kezdetleges ipari kapitalizmus rovására kell írni azokat a háborúkat, amelyek a nemzeti államok képződését kísérték, vagy szemünk láttára is például a balkáni nemzeti törekvésekből fakadtak. Ha minden engedményt megteszünk az ideologikus elméleteknek, ha teljes mértékben méltányoljuk az erkölcsi és szellemi szükségleteket, amelyek a nemzeti államalakulásokra vezettek, akkor is lehetetlen észre nem venni, hogy a csirázó nagyiparnak az a szükséglete, hogy lehetőleg nagy és a nyelvi egység folytán könnyebben megdolgozható és fogékonyabb piaca legyen, semmiképen sem lekicsinyelhető szerepet játszik a nemzeti államalakulásokban.** A magyar szabadságharc és a magyar függetlenségi törekvések oly intenzív és folytonos iparpolitikai indokolása Kossuth Lajostól a Gyár- iparosok Országos Szövetségéig kézenfekvő példa. De ugyanúgy érezzük mindannyian, hogy ami a mai világháborúban a központi hatalmak helyzetét súlyosbítja és további bonyodalmakkal fenyeget, az ugyanilyen nemzeti motívumoknak belejátszása a ma mindenki által — Hugo Haase-tól Bethmann-Hollwegig, Sir Edward Greytől Macdonaldig — gazdaságilag motivált világháborúba. Ezekben a mai nemzeti törekvésekben pedig a régi erővel működnek gazdasági fejlődési szükségletek. A monarchia és Olaszország közti feszültség főoka például a Trentino kérdése. És Trento képviselője háború közben, amikor pedig minden érzelmi érvelésnek eleve nyert ügye van, ez olasz föld gazdasági lehetőségeinek csábító leírásával izgatja a nagyolasz nacionalizmust. Hosszú fejtegetéseit így végzi: „A Trentinonak minden szükséges előfeltétele megvan, hogy kiválóan ipari vidék legyen. Van fehér szene [vízιεreje], nagy gazdagsága nyersanyagokban, értelmes és kitartó munkásainak agya és karja rendelkezésre áll. Csak egy dologra van szüksége: szabadságra”***

* „Anglia államelve: Háborúkat viselni és szövetségeket kötni kizárólagos tekintettel az ipari, kereskedelmi, hajózási és gyarmati érdekekre, a termelőerő fölöslegét a gyarmatosításra és barbár népek leigázására fordítani.” Friedr. List: *Das Nationale System der pol. Oek.* 6. Aufl. Bd 4. S. 297.

** V. ö. Otto Bauer: *Die Nationalitätenfrage u. die Sozialdemokratie.* Wien 1907. p. 177-182.

*** Dott. Cesare Battisti, deputato di Trento: *L'avvenire economico del Trentino. II Secolo,* 17 Nov. 1914.

Mindazonáltal nem szabad elfelejteni, hogy a kapitalisztikus államok háborús összeütközései fölötté meggyűrültek az utolsó száz évben. Nemcsak a kockázat nagysága, hanem minden bizonnyal a békés verseny szinte határtalan lehetőségei okozták, hogy a nyugati és középeurópai hatalmak közt több mint negyven éve nem volt háború, és azelőtt is sokkal gyéribben, mint Napoleon idejéig. Nem lehet kétséges, hogy a szabad verseny közgazdasága a békés viszonylatok szellemét a külpolitikában is érvényesíti.

3. Körülbelül tizenöt-húsz esztendeje, hogy az európai külpolitikai közvélemény milderősebben fokozódó izgalom állapotába jutott. Németország, Anglia, Franciaország és nyomukban valamennyi nagyállam egymást évről-évre túlszárnyalva fejlesztí hadseregét és haditengerészetét. A német birodalom hadügyi költségvetése a hadsereg számára 1903-ban 648,4, 1908 ban 855,0 és 1913-ban 1476,7 millió márka, hadi tengerészete számára ugyanazokban az években 221,9, 349,0 és 480,3 millió; Nagybritannia 1903/04-ben 689,1 millió, 1908/09-ben 646,4, 1913/14-ben 926,2 millió sillinget irányoz elő; hadseregére 690,0, 449,2 és 564,7 milliót.* Az összes hadi költség emelkedése tíz év alatt Németországban 125% a flotta kiadásoké Angliában 34,4 és 1890-hez viszonyítva 156,1 ill. 197,7%. Az összes nagyállamok hazafias sajtója kölcsönös izgatástól hangos. Uralkodók találkozásai, diplomaták nemzetközi értekezletei, nyílt és titkos szövetségek hírei kergetik egymást. A cár által összehívott első békekonferenciát angol kezdeményezésre 1907-ben követi a második. De eredménye ennek is semmi. Mert nagyon is átlátszó volt, hogy miként 1899-ben a többi állam önkorlátozása a fegyverkezésben Oroszországnak, az akkor legerősebb hadsereg urának, szárazföldi hegemoniáját szolgálta volna, úgy 1907-ben Anglia csak a maga tengeri hegemoniáját akarta biztosítani.** 1907-ben a német flotta összesen 191 egységet számlált, ezek közt 18 modern csatahajót, és az akkor divatba jött dreadnoughtokból kettő volt programmba véve; ugyanakkor az angol flotta egységeinek száma 354, modern csatahajója van 39, dreadnoughtja 6, és egymagában fölér Franciaország, az Egyesült Államok és Németország egyesített haditengerészetével.

Ily körülmények közt a 2-ik hágai konferencia nem járhatott más eredménnyel, mint az első. És tárgyalásait olvasva, joggal mondhatták, hogy „valóságban nem békekonferencia volt, hanem inkább háborús konferencia. Munkálatai majdnem kizárólag az önműködő tengeralatti aknák alkalmazására és

Ezek és a következő adatok a *Statesman's year-book*-ból valók (London, Macmillan).

** V. ö. M. Pavlovitch: *Le Conflit Anglo-Allemand. La guerre improbable*. Paris 1912. p. 20.

elhelyezésére vonatkozó kérdésekre szorítkoztak, arra, hogy hadihajó hány óráig maradhat semleges kikötőben, a tengeri kikötők bombázására, a robbanó golyók használatára stb. stb. Egyszóval, azzal foglalkoztak, hogyan kell a háborút csinálni és nem azzal, hogyan kell a békét biztosítani.”*

A mai háború praeludiuma: a marokkói krízis mindnyájunk emlékezetében van még. És ma benne vagyunk abban, amit mindenki várt és mindenki lehetetlennek tartott: a kapitalizmus két vezető államának világháborúvá szélesedett fegyveres véres viaskodásában. Mert hogy erről van szó és nem a szerb kérdésről, az ma mindenki számára nyilvánvaló.

A vita afölött, vajjon a két világhatalom összeütközése elkerülhető lett volna-e, bizonyára fontos erkölcsi és politikai következtetésekre vezethet, de a diplomáciai előzmények és a személyes felelőségek megállapítása nélkül el sem dönthető. Erre pedig csak jóval a háború után kerülhet a sor. És így ma nem kérdezhetünk mást, mint hogy a kapitalizmusnak mely szűkségelei hajtották a két államot háborúba?

Hogy erre megfelelhessünk, a kapitalisztikus gazdaság legújabb fejlődését kell vizsgálnunk.

Abban az időben amikor Marx a kapitalisztikus termelőmód törvényeit Anglia közigazdasága járdáján kutatta, vagyis a múlt század 50-es és 60-as éveiben, Anglia volt az egyetlen ipari kapitalista állam; és Marx joggal vethette az esetleges kifogásnak ellene, hogy mindehhez Németországnak semmi köze: „*De te fabula narratur!*” Valóban mindazok a jelenségek, amelyek a tőke fejlődését előidézték és kísérték, pontosan megisméltódtak Németországban és Amerikában, Franciaországban és Japánban. A tőkés gazdaság sajátos fejlődési tendenciái: a szocializáció, az akkumuláció, a centralizáció stb. egyképen érvényesülnek azóta ez új kapitalista területeken.

Mindazáltal az ipari kapitalizmus új országaiban, kiváltképp pedig Németországban és az Egyesült Államokban, a gazdasági fejlődés oly formákat öltött, amelyek a kapitalizmus sajátképeni hazájában később alakultak ki, vagy tipikus kifejlődésre máig sem jutottak.

Az angol ipari kapitalizmus a lehető legkedvezőbb körülmények közt nőhetett nagyra, oly gazdasági és politikai előfeltételekkel, amelyek az ipari tőke természetével teljes összhangban voltak. Földrajzi helyzete folytán a feudális államból előbb tengeri világhatalom lett, a világpiac ura. „Királyi” kereskedői óriási vagyonokat halmoztak föl, amelyek értékesítésre törekedtek. A piac rendelkezésre állt — és mi kell a kapitalistának más!* A kereskedőből hamarosan ipari termelő, gyáros

* M. Pavlovitch, id. m., p- 21—22.

** „Give us but a market, say manufacturers, and we will supply goods without end!” Henry George: *Social problems*, p. 8. (*Compl. Works*, vol. 2. New York 1911.)

lett. Az államtól nem akart egyebet, mint hogy hagyja békén értékföbbletet termelni. Hisz a piacot már előbb megszerezte neki, így a szabad verseny egyéniségeket edző légkörében nevelkedhetett. A szomszédok versenyétől nem kellett tartania, mert azok csak nyersanyagokat termeltek. Szabadkereskedő volt tehát, nyersanyagát onnan vehette, ahol a legolcsóbb volt, árúját ott adhatta el, ahol a legnagyobb haszonnal értékesíthette.

Anglia korlátlan uralma a világpiacon körülbelül a múlt század 70-es éveiiig tartott. Akkor kezdett erősebben érvényesülni az új ipari országok, első sorban Németország és az Egyesült Államok versenye a nemzetközi áru piacon.*

Ezeknek az országoknak ipari kapitalizmusa sok tekintetben más körülmények közt nőtt fő, mint az angol. A túlhatalmas brit iparral szemben rövid megszakításokkal vámvédelmet élvezett és ezért is elejétől kezdve erősebben támaszkodott az államra. Tőkeszegénysége arra kényszerítette, hogy a kis takaréktökéket is megszerezze; erre szolgált a vállalatok túlnyomóan részvénytársasági formája. A társasági forma nagyobb szerepet juttatott a vállalatok hitelszükségletének kielégítésében a bankoknak; az ipari tőke függősége a kölcsöntőkétől eleve nagy volt.

Az előfeltételek különbsége nem változtatta meg a kapitalizmus alaptermészetét, sőt bizonyos fokon némely tendenciája érvényesülését módfelett erősítette; kiváltképpen az akkumuláció és centralizáció folyamata lett sokkal gyorsabb és végletesebb.

E gyorsabb koncentráció főoka a védővám volt, amelyet főtartottak akkor is, kittikor nevelő szerepére régen nem volt már szükség. A vám által biztosított magasabb haszon lehetőségét kihasználni csak akkor lehet, ha a vámterületen belül a verseny nem szorítja le az árakat. Erre a célra a nagytermelők szövetkeznek, a kicsinyeket, csatlakozásra kényszerítik vagy agyonkonkurrálják, maguknak pedig a termelés monopóliumát biztosítják. A koncentráció folyamata ilykép a védvamos államokban a kartellekben és a trösztökben hatványozva jelenik meg, a tőke monopolisztikus tendenciája — az állam védelme alatt — teljes kifejlésre jut.

A gyors koncentráció lényegesen megváltoztatja a kölcsöntőke viszonyát is a termelő tőkéhez. Minél nagyobbak az üzemek, a tőke organikus összetétele annál magasabb, vagyis az állótőke aránya a forgótőkéhez annál nagyobb. Annál nagyobb és nehezebben kielégíthető az ipari vállalkozó hitelszükséglete. Azelőtt saját tőkéjét kötötte le álló tőke gyanánt és a forgótőkehitel útján biztosította. Ezt könnyen visszafizethette, mihelyt egyszer megforgatta. Minél nagyobb az álló tőkerésze a vállala-

E folyamat leírását l. a következő szerzőknél: B. Serrigny: *La guerre et le mouvement économique*, Paris 1905, p. 27 és kk. — K. Uhlig: *Die Verschiebung des wirtschaftlichen Kräfteverhältnisses zwischen England und Deutschland. Zeitschr. f. Volksw., Sozialpol. u. Verw.*, 1913, H. 6, p. 747—68. — J. B. Askew: *Der britische Imperialismus*, Stuttgart 1914, 44 p.

latban, annál inkább kell ezt is hitel útján megszerezni. Az álló tőkévé változtatott kölcsöntőke azonban nem olyan könnyen mobilizálható, mint a forgó tőke. Ez a körülmény a hitelezés feltételeit alapjukban megváltoztatja. Csakis nagy hite azok, akik kölcsöntőkéjüket a legkülönbözőbb forrásokból gyűjtik és így kockáztathatják, hogy egy rész állandóan le legyen kötve, jöhetnek a nagyvállalatok számára tekintetbe. így válnak a bankok az ipar hitelezőivé, kölcsöntőkék így válnak produktív tőkévé. És mivel csak a bankok rendelkeznek a vállalatoknak nélkülözhetetlen tőkével, a bankok lesznek az ipar urai.

Minél nagyobbak a vállalatok, vagyis az üzemenkoncentráció minél előre haladottabb, annál nagyobbak a hiteligenyek, annál nagyobbaknak kell a bankoknak lenniök, annál erősebb a tőkekoncentráció. Minél nagyobbak a hitelforrások, annál könnyebb az üzemek további kiterjesztése, a gyöngébbek lekonkurrálása. A kartellek vezetői és a bankok vezetői, egymást támogatva és erősítve, többnyire szoros perszonális unióban, így lesznek a kapitalisztikus gazdaság urai.

A kapitalizmusnak ezt a fázisát, amelyet a kartellek, trösztök és a bankok monopolisztikus uralma jellemez, e fejlődés kitűnő teoretikusa, Rudolf Hilferding, finánckapitalizmusnak nevezi*; félreértést kevésbé támasztó névvel kifejlett kapitalizmusnak is lehetne nevezni.**

Nem kell különös fantázia annak elképzeléséhez, hogy a tőke természetes törekvése, hogy hasznot (profitot) hajtson — amely a verseny kockázatai által óvatosabb egyéni tulajdonos kezében is szinte korlátlanul érvényesül — mily gigantikus méreteket ölt a kartellek és a fináncsőke monopolisztikus tulajdonában.

De az üzemek és tőkék e koncentrációjával megváltoznak az értékesítés feltételei is. Minél nagyobbak az üzemek, annál nagyobbaknak kell a piacnak lennie, hogy a tömeges termelés kellő haszonnal járjon. A védővám amúgy is külön hasznot jelent a kartelleknek. Minél nagyobb a védővámok által biztosított belföldi piac, annál nagyobb a kartellek külön haszna. Innen a kifejlett kapitalizmus törekvése minél nagyobb vámterületek létesítésére. Anglia ezért akarja gyarmatait egyetlen nagy vámunióba szervezni, s Németország ezért propagálja a közép-európai vámszövetséget.

A kartellek és a fináncsőke belföldi egyeduralma óriási, azelőtt ismeretlen arányban szaporítja a tőkét. A tőke belföldi értékesítő lehetőségei viszont nem fejlődnek ugyanoly gyorsan.

* V. ö. R. Hilferding: *Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus*, Wien 1910. (*Marx-Studien*, Bd. 3, p. I-XI,

***Hochkapitalismusnak* nevezi Johannes Plenge: *Von der Diskontpolitik zur Herrschaft über den Geldmarkt*, Tübingen 1913, p. 27 és *passim*.

A kartellárak magassága folytán a belföldi piac fogyasztó-képessége korlátozott és lassabban emelkedik, mint az extra-profitokból rohamosan gyarapodó ipari és banktőke. Ennek az a része, amely a belföldön kellő értékesítéshez nem jut, kifelé törekszik, jövedelmezőbb alkalmazást, magasabb kamatozást keres. Így fekteti Angliát, amelyben a szabadkereskedelem folytán fejletlenebb kartellek különhasznát az óriási piac és régi gazdagsága pótolja, így Franciaország és újabban Németország is fölös tőkét a szegényebb országok államkölcsöneibe és így fokozza a tőke kivétel az iparilag gyöngyözőbb országok amúgy is nagy gazdasági függőségét a gazdagabbaktól.* **

Mert a magas kamattal a kölcsöntőke még nincs megfizetve. Az a valóságos lényegbeli egység, amelyben a finanszírozás az ipari tőkével van, magától értendő törekvéssé teszi, hogy az adós országot minden kölcsönművelet alkalmával a hitelező ország áruinak vásárlására kényszerítsék. Szerbia nem kap kölcsönt, ha nem Creusotban rendeli meg ágyúit és Bulgáriát nem segítik ki zavarából, ha hadikészleteit nem veszi Kruppnál és Skodánál.

Még erősebben, mint a szerényebb kölcsöntőke értékesítési szükséglete, hajt külföldi terjeszkedésre a kifejlett kapitalizmus tőkeakkumulációja. A kartellárak külön haszna által elkényeztetett ipari tőke természetesen hasonló haszonra törekszik a külföldön is. És a külföldi ipari vállalkozás jövedelmezőbb mint a kölcsön. Magas alapító jövedelmeket szerez egyrészt a kartell mögött álló bank, amely az alapító műveleteket végzi, és magas hasznot a kartell, amely az idegen országban is biztosította a termelés monopóliumát. Minél teljesebb a kölcsöntőke és az ipari tőke egysége, annál erősebb az ösztön az ipari tőke kivételére és annál könnyebb is ez együttműködés folytán.***

* „Minél rosszabb az üzletmenet Angliában, a külföldi járadékok élvezői annál nagyobb mértékben vonják meg tőkéjüket hazájuktól és fektetik idegen, jobban menő közgazdaságokba.” A. Sartorius v. Waltershausen, *Das volkswirtschaftliche System der Kapitalanlage im Auslande*, Berlin 1907, p. 393. — Ez, a tőke kivétel elméletében alapvető munka némely részében ma már túlhaladott; a kartellek jelentőségének megismerésében túlszárnyalja Hilferding és a bankok szerepének megváltozását is tisztábban látja Plenge.

** Egy márka kamatléveletnek 1904-ben a következő ára volt: 35,20 M 2¹/₂%-os angol konzolokban, 33,10 belga, 32,80 francia, 32 németalföldi, 31,30 svéd, 30 német, 29,66 dán, 29,60 norvég, 27,40 svájci 3%-os járadékban, 26 olasz, 25,50 osztrák, 22,75 orosz, 22,50 spanyol, 21,62 török, 19,25 szerb 4%-os járadékban, 21 portugál 3%-os, 18,20 bolgár 5%-os, 13,80 görög 3%-os járadékban. A. Neymarck a *Rentier* 1904. évi folyamában. Id. Sartorius, id. m., 38-39. o.

*** A legerősebb törekvést ipari tőke kivételére a szervezeten kívül legelőrehaladottabb iparnál látjuk ma, Németországnál és az Egyesült Államoknál Hilferding, id. mű, p. 411. l.

A kifejlett kapitalizmus mind e törekvése kiterjedt piacokra, monopolárokra, különhasznokra, kölcsöntőke és ipari toké kivitelére természetesen legteljesebb kielégítését akkor éri el, ha gazdasági hatalmát az idegen ország piacain saját állama politikai hatalmával támogathatja. A belföldi piacon a versenytől elszokott kartellek nem szeretik a versenyt a nemzetközi piacon sem. Maga a kartellek védvamos politikája az államhatalom erősítését igényli kifelé is a vámok fõntartása érdekében, szakítást az ipari kapitalizmus *laisser-faire*-jével és a külpolitikának a kapitalista expanzió szolgálatába állítását. Az állam immanens tendenciája területi terjeszkedésre így találkozik a kifejlett kapitalizmus szükségletével, hogy nagy gazdasági területen uralkodjék. Amit régebben az állami vagy nemzeti terjeszkedés szolgálatában láttunk: mind újabb területek hódítása így válik, gyarmatok szerzése, érdekszférák teremtése, külföldi gazdasági monopóliumok biztosítása formájában a kapitalizmus terjeszkedésének eszközévé. A nemzeti imperializmusból gazdasági imperializmus lesz, amely tekintet nélkül a meghódított népek fajára, nyelvére, rokonságára, tisztán a piac kiterjesztését szolgálja. Minél fejlettebb valamely ország kapitalizmusa, minél előrehaladottabb a koncentráció folyamata, annál elkeseredettebb a harc a föld még föl nem osztott részéért; minél kisebb a maradék, annál nehezebb a békés megegyezés fölõtte. Az imperialisztikus törekvéseiben újra megerõsített államhatalom hadseregének és diplomáciájának hagyományos harci tendenciái a legkevésbé alkalmasok arra, hogy a békés megegyezés lehetõségeit erõsítsék.

A kifejlett kapitalizmus szükségszerû imperialisztikus tendenciái hogyan férnek meg Anglia régibb keletû világuralmával? Hogyan fér el a két európai kapitalisztikus impérium: Németország és Anglia a Földön?

1870 óta 1910-ig a Német birodalom népessége 41 millióról 65 millióra emelkedett. Az évi gyarodás százaléka 1870-ben 0,58 volt, 1910-ben 1.36. Tíz év óta az átlagos évi gyarodás jóval felül van a 800,000-en.

Ugyanebben az idõben az Egyesült királyság népessége 32 millióról 45-re szállt föl; az évi gyarodás az utolsó tíz év átlagában nem egészen 350,000 lélek.

A 800,000 új németnek nyilvánvalóan több hely kell az érvényesülésre, több *ellbogenraum*, több termelés és jövedelem, mint a 350,000 angolnak.

A német külkereskedelem tûneményes fejlõdése az utolsó évtizedekben biztosítani látszott ezt. Ha a négy világkereskedõ országot tekintjük, akkor azt látjuk, hogy míg Franciaország külkereskedelmének összes értéke az utolsó 25 év alatt (1887-1912) 98,1%-kal, Nagybritanniáé 113,1 és az Egyesült Államoké 173,3%-kal emelkedett, addig a németé 214,7%-al.*

* K. Helfferich: *Deutschlands Volkswohntand 1880-1913*. Berlin, 1913. p. 73. (Adatai nem mindig megbízhatók.)

És ugyanígy emelkedett Németország része a világkereskedelemben a többi nagykereskedő államéhoz viszonyítva. A világ-összes be-, ki- és átviteléből Franciaországra esett 1904-ben 87%, 1907-ben 9,0, 1910-ben 9,4, 1912-ben 90%, az Egyesült Államokra 9,8, 10,4, 9,5 és 9,9, Nagybritanniára 18,0, 17,7, 16,9 és 16,6, Németországra ellenben 11,7, 12,7, 12,0 és 12,9%.* Vagyis Franciaország- és az Egyesült Államok része a nemzetközi árucserében szinte nem változott, Angliáé kb. egy tizedével csökkent és ugyanannyival nőtt Németországé.

Anglia világkereskedelmi hegemoniájának komoly veszélyeztetését jelentik ezek a számok. Tíz év előtt a Brit birodalom a világ kereskedelmének még $\frac{1}{4}$ -ét bonyolította le; ma már csak $\frac{1}{6}$ -át. Németország része ugyanez időben $\frac{1}{9}$ -ről $\frac{1}{4}$ -ra emelkedett.

Bármennyire jelentékeny is ez az előrenyomulás a régi és hatalmas versenytárral szemben, a népesség viszonylagos gyarapodásával és a nemzeti termelés viszonylagos emelkedésével még sem tartott lépést. Mert bár a német kivitel értéke 1890-től 1911-ig 170 millió £-tal növekedett és az angolé csak 165 millióval, az arány kedvezőtlenebb Németországra, ha a kivitel viszonyát a népesség lélekszámához mérjük. 1890-től 1911-ig a német kivitel fejéenkint 2,15 font sterlinggel, az angol ellenben 3 font, sterlinggel emelkedett.**

És ugyanúgy alig lehet a német tőkekivitel emelkedését az angoléhoz mérni. Az angol jövedelmi adóbecslések szerint a külföldről és a gyarmatokról befolyó jövedelem 1880 81-ben 30 millió fontra, 1890/91-ben 55,5, 1900/01-ben 60, 1906/07-ben 80 millióra rúgott. 5%-kal tőkésítve ez 1,6 milliárd fontnyi tőkekivitelnek felelne meg,*** német értékben 32 milliárd márkának. De ezek a hatalmas számok is, szakértők véleménye szerint, mélyen alatta maradnak a valóságnak. Sir Robert Giffen 1882-ben 70—75 millióra, 1898-ban 90 millióra, M. Paish 1907-re 137,791.000-ra, a *Statist* 1910-re 166 millióra becsülte ezt a jövedelmet.† Ez 66 milliárd márka! Ezzel szemben az idegen papírokba fektetett német tőkét 1892-ben 10 milliárd márkára, 1894-ben 13-ra, 1905-ben 16-ra, 1912-ben 18-19 milliárdra

* Ed. Rosenbaum: *Der deutsche Aussenhandel im J. 1913. Weltwirtsch. Arch.*, Bd 4, H. 2, Okt. 1914. *Chronik* S. 187.

** K. Rathgen: *Die wirtschaftliche Rivalität. Referat in: Deutschland u. England in ihren wirtschaftl., polit. und kulturellen Beziehungen. Verhdlgen der Deutsch-Engl. Verständigungskonferenz*, hg., v. Ernst Sieper. München 1913, p. 12.

*** E. Becqué: *L'Internationalisation des capitaux*, Montpellier 1912, p. 54—55 — Askew szerint az ang-ol polgári osztályok külföldről jövő jövedelme 1882-től 1908-ig összes jövedelmük 5,2%-áról annak 8,7%-ára emelkedett. *Id. m.*, p. 37-38.

† Becqué, *id. m.*, p. 56.

becsülték*. Ennek is kb. egyharmada nem a magasabb kamatot fizető tengerentúli országokban, hanem az Osztrák magyar monarchiában van elhelyezve; 1903. évi becslés szerint 4,653 millió M. (A monarchia külföldi tartozásának ez viszont a fele volt: mar akkor!) Tengerentúl 1898-ban 7,03-7,73 milliárd M, 1904-ben 8,03—9,22 mill. M német tőke kamatozott. Az angol tőkének gyarmati és idegen értékekbe helyezett része ellenben, ami 1899-1904 közt átlagban 42,8%-ot tett ki, 1905—1909-ben már 75,6%-ra rúgott; maguknak az idegen értékeknek aránya 16,8 %-ról 47,8 %-ra szökkent**.

Vagyis Anglia és Németország tőke kivitele 1890-től 1900-ig egyaránt kb. megkétszereződött; az angol pénztőkések külföldről származó jövedelme kb. 2000 millió koronáról 4000 millióra, a németeké kb. 450 millióról 900-ra emelkedett. De ugyanebben az időben Németország népessége $15\frac{1}{2}$ millió lélekkel, kb. 31%-kal nőtt, Angliáé ellenben alig 7 millióval, kb. 17%-kal. És a német külkereskedelem, mint láttuk, ugyanannyival, mint az angol.

Látnivaló, hogy a kifejlett kapitalizmus országa számára viszonylag elzárva maradtak a tőke értékesítésének azok a lehetőségei, amelyek leginkább felelnek meg a kartell- és banktőke természetének.

Még erősebb akadályokba ütközik a német tőke különhasznokra törekvése azon az úton, amely valamennyi közt: védővámáraknál, árú be- és kivitelnél, tőkekivitelnél könnyebb és magasabb jövedelmeket biztosít: új területek hódítása, gyarmatbirodalom alapítása útján.

Amikor a német kartelltőke Bismarck kezdetleges ellenállásának legyőzése után a birodalom külpolitikáját az imperializmus irányába kezdte terelni, a Föld hozzáférhető része nagyjából már föl volt osztva. Azóta ez a maradék is nagyjából új gazdát kapott. 1910-ben a négy óriási világbirodalom között a Föld így oszlott meg:***

	millió km ²	millió lakos
Egyesült Államok	10,03	104
Franciaország	11,50	91
Oroszország	22,30	162
Brit birodalom	33,61	444

Ez óriási impériumok mellett mily szerény és aránytalan hely jut a németnek 3,20 millió négyzetkilométerjével, de 80 millió lakosával! Minden britre 0,72 km² jut a Földből, az Egyesült Államok minden polgárára 0,09, minden franciára 0,29 minden németre csak 0,04. A brit gyarmatbirodalom kb. száz

* U. o., p. 73.

** U. o., p. 74, 61.

*** S. Schilder: *Entwicklungstendenzen der Weltwirtschaft*, Bd 1, Berlin p. 214—215.

szorosa az anyaországnak, a francia kb. húszszorosa, a német alig hétszerese.

És maga Nagybritannia, a leghatalmasabb versenytárs! A mind az öt kontinensen megoszló brit világbirodalom magában foglalja: 1. a lakható Földnek kb. egy negyedét, ha nem számítjuk a hasznavehetlen sarki vidékeket; 2. az emberiségnek több mint egy negyedét (27%-át). És ebben a fantasztikus birodalomban a nagystílusú gyarmatosításra legalkalmasabb, legtermékenyebb, legnagyobb jövőjű területeket.*

Maga a négy nagy impérium 1910-ben 77,44 millió □ km.-jével a lakható Föld 58,5%-át borítja; alattvalójuk az emberiségnek közel fele, 48—49%-a. A Föld többi része pedig, ami nem Németországé, igen kis maradék kivételével, szintén biztos, kezekben van.

És amikor a német kartell- és bankkapitalizmus így elzárva látja magát és a folytonos túltermelés által feszített iparát a legkönnyebb és legmagasabb különhasznoktól, amelyeket mindújabb gyarmatterületek szerzése nyújtana neki, akkor tetejébe a német ipar legjobb vevője, a brit impérium, a folyton fenyegetőbb német versenytől izgatva, áttérni készül a védővámra. Olyan helyzet állt elő, amelyben a béke minden európai tényezőjének együttes hatása is — mint Rudolf Hilferding már 1910-ben előre mondta — nehezen háríthatta volna el a fegyveres összeütközést.**

IV.

A gazdasági harcnak nagy fegyveres kicsendülésében benne vagyunk és nem lehet kétségünk aziránt, hogy milyen gazdasági szükségletek kívánták a fegyverek eszközzel való kielégítésüket. Alig volna kevésbé fontos föladat a gazdaság és a háború viszonylatát a másik oldalról nézni és azt vizsgálni, hogy a háború és a hadi szervezet mily kényszerítő befolyással volt mindenkor a gazdaság fejlődésére.

Sajnos, ennek a nagyjelentőségű viszonyoknak tárgyalásáról le kell mondanunk. A kérdés kielégítő megoldása több helyet és időt igényelne, mint amennyi rendelkezésünkre áll. Be kell érnünk azzal az általános utalással, hogy társadalmi funkció, amely a

* U. o., p. 194.

** "... Minél fejlettebb a monopolizáció folyamata, annál elkeseredettebb a maradékért való harc. Ha az angol szabadkereskedelmi rendszer még elviselhetővé tette ezt az ellentétet, a rövidesen szükségkép bekövetkező áttérés a védővámra rendkívül ki kell hogy élesítse. A német kapitalizmus fejlődése és gazdasági területének viszonylagos kicsinysége közti ellenmondás rendkívüli módon fokozódik. Mialatt Németország ipari fejlődésében rohamosan előrehalad, versenyterületét hirtelen megszorítják . . . Olyan helyzet ez, amely az ellentétet Németország és Anglia meg csatlósai közt rendkívül kiélesíti, oly helyzet, amely erőszakos megoldásra tör." R. Hilferding: *Das Finanzkapital*, p. 421—2.

maga céljaira is mindenkor nagy gazdasági és szellemi erőket vett igénybe, lehetetlen, hogy a társadalom gazdasági (és szellemi) funkcióinak működését viszont ne befolyásolja.

Ugyanúgy nem foglalkozhatunk a háborús állapot, az akut háború hatásával a közgazdaságra. A kérdéseknek a komplexuma — amit ma általánosan elfogadott műszóval háborús közgazdaságnak neveznek — szintén igen nagy terjedelmű. De az elméleti megvilágítás alól egyelőre inkább azért vonja ki magát, mert a gazdasági hírszolgálat mai hiányossága folytán tényei eléggé meg sem ismerhetők, és mert a háború, ha soká tart, e téren még oly változásokat hozhat, amelyeket ma előre sem láthatunk.

Egyetlen általános föltevésnek mernénk mindazáltal kifejezést adni. Annak, hogy még ez a méreteiben is példátlan világháború sem fog — ha csak nem folytatják egészen az öngyilkosság határáig — oly tartós gazdasági károkat okozni és nem fogja oly mértékben megzavarni gazdasági szervezetünk működését.

* Werner Sombart könyvet írt annak bizonyítására, hogy a kapitalizmus egyenesen a hadszervezet terméke. Ez mindenképen igen hasznos és rokonszenves vállalkozás volna, ha Sombart úr a nála újabban megszokott hányavetiséggel — amelyről nem tudja az ember, szemérmertlenség-e vagy csak fölületesség — nem hirdetné nagy garral, hogy ezzel a levitézlett történelmi materializmus pótlására új nézőpontot vitt be a közgazdaságtanba. Hogy ez a nézőpont a történelmi materializmus egyetlen híve számára sem újság, hanem kezdettől gyakorolt kutató módszer, azt Sombart, az egykori marxista, bizonyára jól tudja. Sőt bizonyára olvasta Marxnak azt a levelét is, amelyben ezeket írja Engelsnek: „Az *army* története mindennél szemléltetőbben domborítja ki a termelő erők és a társadalmi viszonyok közti összefüggésről való nézetünket. Egyáltalán a háború fontos a gazdasági fejlődés szempontjából. Pl. a munkabér legelőször a hadseregben fejlődött ki a régiéknél. Éppen úgy a rómaiaknál a *peculium castrense* az első jogi forma, amelyben a nem-család-apák ingó tulajdonát elismerik. Éppen úgy a céhrendszer a *fabri* testületeiben. Ugyanúgy itten a gép első alkalmazása nagyban. Sőt még az ércek különleges értéke és pénzül alkalmazása úgy látszik, eredetileg — mihent Grimm korszaka elmúlt — harci jelentőségükön alapszik. A munkamegosztás is egy szakmán belül legelőször a hadseregben érvényesül. A polgári társadalmi forma egész története találóan van benne összefoglalva.” (*Briefwechsel zwischen F. Engels u. K. Marx*, Stuttgart 1913, Bd. II, S. 194—195. Így a levitézlett történelmi materializmus atyja 1857-ben, vagyis hat évvel ezelőtt, semmint Sombart úr a világra jött. Nem illik-e a kitünő férfiúra Stendhal mottója *Vörös és Fekete*-je XXXVI. fejezete éléről: „Ha a nyegleség megbocsátható, úgy csak az első ifjúkorban, mert akkor valami szeretetreméltó tulajdonságnak túlajtása. Szerelem, vidámság, gondtalanság kell hozzá. De a tekintélyeskedő nyegleség! A méltóságteljes és öntelt nyegleség! — a butaságnak ez a kihágása a XIX. századnak volt fentartva.” — Werner Sombart ifjúkorában komoly ember volt; amikor *Krieg und Kapitalismus* c. könyvét írta, az ötvenedik évét taposta. Úgy látszik, most szeretne fiatal lenni!

dését mint a háború pusztításainak közvetlen benyomása alatt hinni hajlandók vagyunk.

Alig kell idézetekkel bizonyítani, hogy a legtöbb író sokkal sötétebben ítélte meg ennek a háborúnak várható gazdasági rombolásait, mint a korábbiakét.

Az orosz Pavlovitch például csak a német-angol összeütközésről ezeket jósolta:

„Háború Németország és Anglia közt alapjukig rengetné meg a két nemzet gazdasági hatalmát; olyan válságot idézne föl, amelyre még nem volt példa és az ipar egész ágainak pusztulását; a legmélyebb rétegekig fölizgatná a két ország tömegeit és a forradalmi mozgalmat legélesebb szélsősége fokára hevitené.”*

Semmiel sem optimisztikusabb a nagykapitalista *Frankfurter Zeitung* szerkesztője:

„Annai azonban természetesen tiszta és világos — írja könyvében — hogy a háború gazdasági tekintetben valósággal elemi borzalmasságú katasztrofális esemény erejével hatna. Egy háború a termelés minden alapját, a hitel minden számítását halomra döntené. A hadviselő ország gazdasága, legalább közvetlenül a háború kitörése előtt és után, káoszhoz hasonlítana, amelyben ezer meg ezer egzisztencia menne közvetlenül tönkre.”**

És az a francia katonai író is, aki még 1905-ben azt tartotta, hogy a háború „a hadviselő felekre megsemmisítő”*** és hogy gazdasági okokból lehetetlen, későbbi munkájában elejti ugyan ezt a nézetét, de a károkat alig becsüli kisebbre.†

Bizonyára nem érzéketlenség a mai háború borzalmaival szemben, ha e pesszimisztikus jóslásokat még ma sem tartjuk igazoltaknak. És hogy inkább hajtunk azok nézetére, akik az utolsó évtizedek nagy háborúinak gazdasági hatásait kevésbé pusztítóknak látták.

Tudatában vagyunk emellett teljesen annak, hogy hatalmas kapitalisztikus érdekeknek: a hadfölszerelő iparoknak, az

* M. Pavlovitch: *Le Conflit Anglo-Allemand*, p. 34.

** A. Feiler: *Die Konjunkturperiode 1907—1913 in Deutschland*, Jena 1914, p. 5.

*** B. Serrigny: *La guerre et le mouvement économique*, Paris 1905, p. 203.

† „Ezt a tanulmányt, valljuk meg őszintén, korunkban közkeletű előítéletekkel teltlen kezdtük meg; azt is hittük ennek folytán, hogy a hadviselő felek életében oly zavarokat állapíthatunk meg, amelyek a fegyveres nemzetek jövő harcát abszolúte lehetetlenné teszik; ez a rendszer elítélése lett volna. A kérdésnek mélyített tanulmánya arról győzött meg, hogy félelmeink, ha nem is voltak képzeltek, mindenesetre túlzottak voltak; ma készségesen beismerjük tévedésünket. A harc, ahogy a két ellenfél szervezte, gazdaságilag és szociálisan lehetséges, de óriási áldozatok árán az ellenségeskedések alatt, és igen reális szenvedések árán a béke megkötése után.” B. Serrigny: *Les conséquences économiques et sociales de la prochaine guerre*, Paris 1909, p. 11.

export- és banktőkének háborús spekulációi mely erősen befolyásolhatták az optimisztikus álláspont némely képviselőjének ítéletét. Ha a francia-orosz milliárdok közvetítője, Arthur Ktralovich mondja, hogy az 1905-ös vasúti sztrájk sokkal több kárt okozott Oroszországnak, mint a japán háború,* ebben a nyilatkozatban joggal kereshetjük a bankügynök törekvését, hogy a francia tőkések megnyugtassa az orosz kölcsönkötvények változatlan bonitása iránt. De pl. Sir Robert Giffent nem lehet ily motívumok gyanújába fogni, amikor hasonló véleményt nyilvánít a búr háborúról.**

Épp oly kevésbé lehet ez optimisztikus megítélésnek ellene vetni, hogy voltak háborúk, amelyek csakugyan tartós gazdasági romlást vontak maguk után, a termelő munka hosszantartó szünetelését egyes vidékeken és lassú és nehéz magához térését. Ha kellő kritikával olvassuk is a régi krónikások fantasztikus írásait, akkor is elhihetjük, hogy az ókori és a középkori hódító hadjáratok, s még az újabb időkben is a kifejlett monarchiák

* „Et, comme dans tous les autres domaines de la vie russe, la guerre a causé aux chemins de fer russes beaucoup moins de tort que l'anarchie pendant les derniers mois de l'année écoulée.” A Raffalovich: *Le Marché financier, 1905-1906*, p. 502.

** Sir Robert Giffen mindjárt a háború kitörése után foglalkozott annak gazdasági hatásaival. „Némelyek talán meg lesznek lepve, — írja — ha a háború terheit így lekisebbitve látják. Sőt talán valósággal bűnös próbálkozásnak fogják látni a háború bajainak bármilyen formában lekicsinylését. Mégis szükséges a tényeket szabatosan megállapítani, ha egyáltalán tiszta képet akarunk, és ha így teszünk, kétségen kívül áll, hogy a háború gazdasági bajai . . . nem nagyon komolyak . . . Ami az Egyesült királyságot illeti, a kárt egyenértékűnek lehetne nevezni azzal, amit egy nagy sztrájk okoz, mint például az utolsó években a szénbányászok és a vas- és fémmunkások sztrájkja. A szénbánya-sztrájkba! néhány éve körülbelül 200—300,000 ember volt belekeverve, és az ipar ebben az arányban megakadt. A gépgyári sztrájkban nem egészen 100,000 munkás szüntette be a munkát, de a tényleg érintettek és munkanélküliekké lettek száma sokkal nagyobb volt. Tudjuk mégis, hogy mily kevésbé csökkentették ezek az események az ország általános iparának termékét, amikor az évvégi számadásokat megcsinálták. Hasonlóképpen most 200—300,000 embernek elvonása megszokott foglalkozásától közvetlen vagy közvetett katonai szolgálatra a nemzeti tevékenység egyeteme számára veszteségnek látszik. Bármily nagyok e számok, még sem elég nagyok, hogy hiányt okozzanak, és hatásuk a számhoz viszonyítva, talán kisebb mint az említett nagy sztrájkokban . . . *Some economic aspects of the war. The Economic Journal*, vol. 10, 1900, p. 200—201.

Es majd egy évvel később, amikor a gazdasági hatások már ismertek voltak, megerősíti korábbi véleményét: „Lényegileg a főnt megállapított főbb következtetések érintetlenek maradnak. A háború, bár komolyabb, mint sok akis háborúk közül, amelyekbe a Brit birodalom bele volt keverve, nem vitte a nemzetet semmi komoly ipari zavarba . . .” *Further notes on economic aspects of the war*. U. ott, vol. 11, 1901, p. 1.

közi háborúk is elég gyakran fajultak el és öltötték magukra a primitív rablóbetörések jellemvonásait s nem szüntek meg addig, amíg az idegen földön csak egyetlen zsák gabona, egyetlen ló és egyetlen élő és egyetlen paraszt is maradt. De ezek a háborúk későbbi fokon mindenesetre kivételesek voltak. Hogyan lehetne különben az emberiség megmaradását, gazdasági és társadalmi szervezete folytonos tökéletesbülését magyarázni? A legpusztítóbb háborúk is sokszor inkább azért keltették a teljes romlás érzését, mert a népesség egy része számára csakugyan azt jelentették: a tulajdonukból való kiforgatást, a földönfutó nincsetlenséget. Helyükbe azonban más tulajdonosok léptek, sokszor más s talán tökéletesebb termelőmód, más tulajdonviszonyok, s ezzel esetleg a termelés új fejlődésének lehetőségei. Az angol lordok *enclosurejei* kevesebb vérontással jártak, mint a római nagybirtokosok latifundiumainak megteremtése; hatásukban azonban az elűzött és földönfutóvá tett parasztok szempontjából körülbelül egyformák voltak.* De a római nagybirtokosok teremtették meg a római imperiumot és az angol kapitalizmus aligha fejlődött volna oly gyorsan az *enclosure*-ok nélkül.

Visszont a kezdetleges törzsi és a hűbéri társadalom idejéből is vannak tudósításaink, amelyek nemcsak azt bizonyítják — ami logikailag is *a priori* követelmény — hogy a kor háborúi nem tették tönkre a termelést, hanem hogy sokszor nem is érintették lényegesen és a gazdaság szervezetét sem változtatták meg. „Ezeknek a magukra utalt közösségeknek egyszerű termelő szervezete — írja Marx — amelyek folytonosan ugyanabban a formában reprodukálják magukat és ha esetleg szétrombolják, ugyanazon a helyen, ugyanazzal a névvel, újra fölépülnek, adja meg az ázsiai társadalmak változatlansága titkának kulcsát' amelyhez oly feltűnő ellentétben áll az ázsiai államok folytonos fölbomlása és újraképződése és a dinasztikiák szünetlen változása.

* Appianus nagyon szemléltetően írja ezt le: „A gazdagok az osztatlan földek legnagyobb részét hatalmukba vették. Biztak az akkori állapotokban, hogy többé el nem veszik tőlük, és ezért a szegények szomszédos darbjait megvásárolták, részben azok akaratával, részben erőszakkal vették el tőlük, úgy hogy azontúl csak nagyterjedelmű birtokokat műveltek egyes mezők helyett. Emellett rabszolgákat használtak a földművelésre és állattenyésztésre, mert a szabadokat a munkától elvették volna hadi szolgálatra. A rabszolgák birtoka azért is nagy nyereséget hajtott nekik, mert ezek a hadiszolgálatból való mentességük folytán baj nélkül szaporodhattak és csomó gyerekek született. Így a hatalmasok minden gazdagságot magukhoz ragadtak és az egész környék hemzsegett a rabszolgáktól. Az italusok ellenben folyton fogytak, a szegénység, az adók és a hadi szolgálat fölemésztették őket. Ha pedig békeidők is álltak be, teljes tétlenségre voltak kárhóztatva, mert a föld a gazdagok birtokában volt, akik szabad emberek helyett rabszolgákat használtak a földművelésre.” *Római polgárháborúk*, 1. könyv, 7. fejd. Id. Marx: *Das Kapital*, Volksausgabe, Bd 1, p. 657—8.

A társadalom gazdasági alapelemeinek struktúráját a politikai felhőrégió viharai nem érintik.”*

Ez azonban nem áll a gazdaság minden fokára. Minél fejlettebb a termelés rendje, minden gazdaságonkívüli beavatkozást annál érzékenyebben érez meg. A kezdetleges gyűjtőgazdaság, a későbbi kapásgazdaság vagy még a fejlettebb legelőgazdaság, sőt a már a civilizáció korába eső háromforgású rendszer is túlnyomóan a természet erejére bízta a termelést és így a háború által elpusztított gazdaság reprodukcióját is túlnyomóan a gazdag és jótékony természet végezte el, igen kevés emberi segítséggel. Minél nagyobb a munkaerő része a termelésben, vagyis minél több emberi leleményesség, fáradtság és korábban fölhalmozott munkaeredmény van befektetve, minél nagyobbkörű a termelés terjedelme és minél bonyolultabb a viszony, amely a termelők különböző kategóriáit egymáshoz fűzi — a működésében megzavart szervezet reprodukciója annál nehezebb. Ha az egyszerű árucseres gazdasága végül odáig fejlődik, hogy jövőbeli értékek és ezekre alapított bizalmi ügyletek dominálják a gazdasági viszonylatokat, és a termelő erők olyan formákat öltenek, hogy azokban a tárgyi termelőeszközök: a megjegecesedett és fölhalmozott munkatermékek tömege sokszorososan fölülmúlja az eleven munkaerőt — akkor a gazdasági szervezet érzékenysége oly nagy és a termelőeszközök reprodukciója oly nehéz, hogy minden külső zavarra eleve a legnagyobb félelemmel reagál.

Ebből az következik, hogy éppen a mai gazdaság, amelyben a gazdálkodó alanyok viszonya túlnyomórészt a hitelen alapul, és amelynek gazdagsága és termelő ereje mind nagyobb arányban jelenik meg a csak lassan reprodukálható állandó tőkében — gyárakban, gépekben, nyersanyagokban és féltermékekben — minden eddigi gazdasági formánál többet kell hogy szenvedjen a háborútól.

Valóban úgy is van és a kapitalizmus kétarcúsága a háború irányában valóban azoknak az egymásnak ellentmondó érdekeknek kifejezése, amelyek bonyolult termelőeszközei és szétágazó hitelszervezete féltésében a béke és a versenyben való fölény és a nagyobb haszon vágyában a háború irányába hajtják.

* Marx: *Das Kapital*, Bd. I. Volksausg. p. 305. — Ugyanott idézi Jáva egykori kormányzójának kijelentését: „Ezekben az egyszerű formákban . . . éltek az ország lakói időtlen idők óta. A faluterületek határai csak ritkán változtak; és bár a falvakat ismételtlen károsították, sőt pusztították el háború, éhínség és járványok, a név, a határok, az érdekek, sőt a családok is sok nemzedéken át fönmaradtak. A lakosok nem törődnek a királyságok összeomlásával és fölosztásával; ameddig a falu osztatlan marad, mindegy nekik, mely hatalomhoz csatolják, vagy mely uralkodóra száll. A falu belsejében a gazdaság változatlan marad.” Th. Stamford Raffles: *The History of Java*, London 1817, vol. 2, p. 285.

Nem lehet kétséges, hogyha a kapitalista gazdaságban csak a termelés érdekei uralkodnának, a gazdasági szervezet ellenállása a háborús zavarok ellen a mi korunkban is elég erős volna azok elhárítására.

Azonban a kapitalista gazdaság uralkodó eszméje nem a termelő erők lehető kifejtése. A termelő eszközök kevesek tulajdonában vannak és a termelés ezek számára nem cél, hanem csak eszköz haszon (profit) szerzésére. És nem mindig a többtermelés és a termelő erők magasabbra fejlesztése az eszköze a nagyobb haszonnak, hanem sokszor a kevesebb termelés, a termelő erők ki nem használása. A védővámok, a kartellek és a termelők egyéb hasonló megegyezései mi mást jelentenek?

A közgazdaságtannak iskolai kézikönyvei is előszeretettel tárgyalják a termelés korlátozásának némely feltűnő eseteit, amikor a tőkések érdekei nagyon kirívóan ütköznek össze a nagy többség érdekeivel. A valóságban ez az érdekellentét a termelőeszközök monopolisztikus tulajdonára alapított gazdaságban állandó és nem szorítkozik a termelés korlátozásának némely kirívó esetére, A produktivitás érdekei állandó ellenében vannak a rentabilitással. Ha lehetséges volna nagyobb hasznot elérni a termelés teljes beszüntetésével, a tőke egy pillanattal sem haboznék, hogy a termelő erőket működésen kívül helyezze.

Szerencséje az emberiségnek, hogy a haszon normális útja a termelés; hogy folytonos és állandó haszonra még sem lehet szert tenni másképp, mint új értékek termelése által. A verseny, és ha talán modern kartellgazdaságunk az országon belül a versenyt megszüntette: a nemzetközi verseny, és ha ez is megszűnt: az az alapvető, bár sokszor elfelejtett gazdasági törvény, hogy a gazdaság célja a szükségletkielégítés, arra kényszeríti a tőkést is, hogy termeljen; és pedig termeljen a lehető legtökéletesebben, vagyis a lehető legkisebb költséggel, hogy haszna annál nagyobb legyen.

Így a termelőerők immanens tendenciája a folytonos fejlődés irányában, vagyis a nagyobb produktivitás felé szükségképpen érvényesül a rentabilitás érdekében is. De csak addig a fokig, amíg a többtermelés haszon formájában realizálható. Abban a pillanatban, amikor az új értékek termelése a haszon leszállításával fenyeget, a termelő erők kihasználására szünetet parancsolnak.

Innen a mai gazdasági rend állandó feszültsége és hullámozása. Új piacok nyitása, új hitelviszonylatok kötése, új módjai az olcsóbb termelésnek minduntalan a termelő erők újabb megfeszítésére indítják a kapitalizmust; a remények beteljesedése — a jó konjunktúra — az értékesítés lehetőségeinek túlbecsülésére vezet, soha nem realizálható hasznok előlegezésére, túlhitelezésre, túltermelésre; a piac megtelik, az előlegezett hitelek fiktív alapja nyilvánvalóvá válik, jön a hitelmegvonás, a termelés megszorítása, az árak esése, a munkanélküliség, a csődök és a

gyöngye gazdasági egzisztenciák tömeges elpusztulása: a rossz konjunktúra.

Ez a mi gazdasági életünk rendje a béke idejében. Minden továbbfejlesztését a termelő erőknek termelőerők pihentetése árán kell megvásárolni a békében. Minden kihasználása a termelés lehetőségeinek munkaerők és árúk pazarlásával jár a békében. Mit tesz a háború mást? Pihenésre kárhoztat gépeket, munkaerőt, és a másik oldalon elpazarol termelőerőket és termékeket! A háborús gazdasági válság minden tünete pontosan egyezik a békés közgazdaság periodikus zavarainak tüneteivel.

Ha gazdasági szervezetünk nem volna békében is beteg, akkor a háborúnak csakugyan katasztrofális hatásának kellene lennie. De ha a háborús közgazdaság bajait áttekintjük, azt kell látnunk, hogy valamennyi megvan békeidőben is. Okukat nem a háborúban kell tehát keresnünk, hanem magának a gazdaságnak tökéletlen szervezetében. A háború maga csak alkalom, előidéző, nem ok.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a sokszor megállapított és ebben a háborúban is már beigazolt megfigyelés, hogy a háborús pánik első hetei után a termelés és a spekuláció még a háború tartama alatt megindul; sőt sok területen valóságos gazdasági föllendülés van és az első ijedelem kárai hamarosan helyrejönnek. A háború után pedig majdnem közönséges jelenség a termelő erők nagy nekilendülése, a jó konjunktúra.

E jelenség oka nem más, mint a békés gazdaság válságait törvényszerűleg követő föllendülés: a kihasználatlan termelőerők, amelyek a korábbi jó konjunktúra idején sem érvényesülhettek teljes mértékben, magukhoz térve új értékesítésre törekednek.* A regeneráció folyamata pedig annál gyorsabb, minél

* „Még ha ez a föllendülés nem is tartós, akkor is arra vall, hogy pihenő erők voltak jelen. Ha aztán visszaesés áll be, ez egyáltalán nem bizonyítja, hogy a meglevő erőket túlfeszítették, hanem csak azt, hogy gazdasági rendünk állandó haladásra válságok nélkül nem képes; ez azonban a békeidőre épen úgy áll mint a háborúra.” O. Neurath: *Die Kriegswirtschaft*, Wien 1910, p. 17.

Ezt bizonyítja az amerikai polgárháború példája is. „Talán semmi sem mutatja világosabban — írja Henry George — a termelés óriási erőinek állandó pazarlását, mint az a tény, hogy az üzlet minden ágában a legvirágzóbb idő, amit ez az ország valaha megért, a Polgárháború tartama alatt volt amikor nagy hajóhadakat és seregeket tartottak fönn, és ipari népességünk milliói azzal voltak elfoglalva, hogy ellássák őket improduktív fogyasztásra vagy kíméletlen elpusztításra szánt javakkal . . .

A menetelésben és visszamenetelésben, árkok ásásában, földművek készítésében és csaták verésében elpazarolt munka, a seregeink és hajóhadaink által elfogyasztott vagy elpusztított vagyontárgy pazarlása nem ér föl azzal a pazarlással, amit az el nem foglalt munka és a tétlen vagy részben használt masinéria tömege jelent.” *Social problems*, p. 75—76. (*Compl. Works*, New-York 1911, vol. 2.)

több gyöngé és életképtelen gazdasági elem pusztult el a válságban és minél több életképes gazdasági erő volt tétlenségre kárhóztatva a jó üzletmenet idején is.

Lehet, hogy ez a háború — amelyet nemcsak gazdasági szükségletek irányítanak, hanem minél tovább, annál inkább a militarizmus öncélú erői is — oly soká fog tartani és oda fog elfajulni, hogy csak évek munkájával reprodukálható termelő eszközöket fog elpusztítani, avagy oly gyökeresen fölforgatja a politikai uralmi viszonyokat, hogy egyúttal fölforgatja a belső és külső gazdasági összeköttetések minden eddigi alapjait, határait, politikai háttereit és támasztékait, nyelvi és földrajzi elhelyezkedését. Ez esetben e háborúnak már eddig is szinte fölülmúlhatlannak látszó egyéb keserveit és borzalmait a normálist ugyancsak messze fölülmúló gazdasági válság pusztításai fogják tetézni.

Ha azonban a döntő ütközetek vagy az élelmiszerek és hadikészletek fogyása hamarabb vetnek véget e háborúnak, semmint a termelőeszközök nagy része elpusztult, akkor hatásai a gazdasági szervezetre aligha lesznek mások, mint a gazdasági válságainak békeidőben.

A gyöngé exisztenciák elpusztulnak és a nagyüzemek és a kartellek a versenyben még erősebben fognak állani; a hadseregszállítások, a hadikölcsönök révén óriási vagyonok képződnek, amelyek még hatalmasabbá és uralkodóbbá teszik a banktőkét; a példátlanul magas élelmiszerárak az imperializmussal amúgy is rég egy hajóban evező nagybirtokot erősítik; a háborúban alulkerült kisebb és gyöngébb államok az erősebbek szabad piacai lesznek, a termelőerők új kihasználásának, új tőkeakkumulációnak eszközei. Szóval: a kifejtett kapitalizmus egy fokkal magasabban és erősebben újra megkezdí grandiózus hajszáját a monopolisztikus haszon után. Es pedig annyival erősebben és magasabban, minél inkább volt a háború a kapitalizmus terjeszkedésének és kifejlésének eszköze és célja.*

* A háborúnak ugyanilyen hatásait már az ipari kapitalizmus idejében is megállapították. Például a német-francia háborúban a munkások hiánya sokhelyt gépek bevezetésére indított. „Így egy készülékeket gyártó mainzi társaság azt jelenti, hogy a munkások bevonulása folytán azelőtt ismeretlen segédgépeket volt kénytelen beszerezni, amiáltal a termelés fokozását érte el.” *Jahresbericht der Handelskammer Mainz 1869—70*. Id. Voelker: *Die deutsche Volkswirtschaft im Kriegsfall*, Leipzig: 1909, p. 52.

Ugyanily példák nagyszámmal az amerikai polgárháborúból Marxnál (*Das Kapital*, Volksausg., p. 377-378.)

A tőkeakkumulációra érdekes vélemény 1830-ból: „Egyik főoka a tőke növekedésének a háború alatt a munkásosztályok . . . nagyobb megerőltetése és talán nagyobb nélkülözései. Több asszony és gyermek kényszerült, a szükség által hajtva, hogy munkába álljon és régebbi munkások ugyanabból az okból arra szorultak, hogy idejük nagyobb részét szenteljék a termelés fokozására.” *Essays on Political Economy in which are illustrated the principal*

V.

A gazdaság egésze számára a háború eredménye ilyen formán körülbelül ugyanabban a tételben jut kifejezésre, amelyben a népesség nagy tömege számára a békés kapitalizmus fejlődése is jelentkezik: a gazdagok még gazdagabbak és hatalmasabbak lesznek, a szegények viszonylag még szegényebbek és gyöngébbek. Megoldást követelően vetődik föl a kérdés: van-e valami, amit gazdasági szempontból a háború általános társadalmi és erkölcsi értékének igazolására föl lehetne hozni?

Minden morális értékelésnek alapvető tendenciája, hogy a szükségest és a hasznost jónak hajlandó ítélni. Nem meglepő ezért, hogy a szociológia harcos iskolájának képviselői közt nem kevesen akadnak, akik a háborút nemcsak primordiális társadalmi ténynek és szükségességnek tekintik, hanem az emberiség legfőbb szellemi és erkölcsi kincsének tartják.

„Minden szellemi haladást — mondja például Bagehot — amit nemzet tett, már a legkorábbi időkben a háború javára használtak ki. Minden egyéb elpusztult. Minden nemzet folytonosan azon volt, hogy a legerősebb legyen és a legjobb fegyvereket csinálta vagy utánozta; tudatos vagy tudattalan utánzással minden nemzet háborúra és hódításra alkalmas jellemtypust fejlesztett. A győzelem javította az emberiséget az erők keverése által; a fegyverszünet, amelyet azelőtt békének neveztek, megjavította a katonai gyakorlatok versenye és az abból fakadó új erő kifejtések által. Azóta, hogy a hosszúkóponyájú emberek a kurtakóponyájúakat Európa legjobb részéből kiverték, az egész európai történet a militárisabb fajok győzelmeinek története a kevésbé militárisok fölött. . . .”*

Ennek megfelelően e szerző számára a haladás legfőbb kritériuma a hadiképességek fejlődése: „A hadi művészet haladása — úgy mond — az emberiség történetének legszembeötlőbb, majd azt mondtam volna, legpompásabb ténye.”**

És csak logikus, ha végül kijelenti, hogy „a nép, amely győz, az a nép, amelyet a győzelem megillet”.***

causes of the present national distress, London 1830, p. 248. Id. Marx: *Das Kapital*, Bd. I., 5. Aufl. p. 492.

Ugyancsak Anglia Franciaország elleni háborúiból a földjára emelkedéséről: „A landlordok nemcsak kártalanították, hanem hatalmasan megszedték magukat az antijakobinus háborúért. „Járadékaik megduplázódtak, megháromszorozódtak, megnégyesződtek és kivételes esetekben megszorozódtak 18 év alatt.” Ch. H. Parry, *The Question of the necessity of the existing cornlaws considered*, London 1816, p. 100. Id. Marx: *Das Kapital*, Volksausg., p. 538.

A hadiköltségeknek a kapitalizmus kifejlődésére gyakorolt hatásait összefoglalva I. Sombartnál: *Krieg u. Kapitalismus*, p. 61—66.

* W. Bagehot: *Physics and politics*, New ed., London 1912 p. 49

** U. ott, p. 44.

*** „The nation that wins is the nation that ought to win.” U. ott, p. 82.

A pánmilitáris világnézet e következtetésével szemben talán elég csak utalni arra a nézetre, amelyet már előbb kifejtettünk, s amely szerint a termelés és a szervezés, vagyis a gazdaság és a jog a háborút mindvégig megelőző és föltételező társadalmi tények. Ha a háború csak kiegészítő kereseti mód, és a társadalom békés szerveződése mindinkább helyt áll az erőszakkal szemben, akkor a háború értékelése a társadalmi haladás és a társadalmi morál szempontjából nem indulhat ily abszolút kritériumok után.

Ebből a nézőpontból a háború fejlődési és erkölcsi értéke ugyanolyan relatív tény, mint a háború maga. A háború szükséges és hasznos mindaddig, amíg a termelő erők fejlesztésének és szervezésének, a termelés földrajzi és politikai korlátai eltakarításának nincs más eszköze, mint a kikényszerített munkamegosztás, az erőszak, a háború; és a háború fejlesztette szellemi és erkölcsi tulajdonságok — ha csak nem abszolút és a társadalom más irányú szükségletei által is indokolt értékek — csupán addig jók és értékesek, amíg a gazdasági erők teljes kifejtésének más, jobb lehetőségei és ezeknek megfelelő más tulajdonságok ki nem fejlődtek.

Ebben a tekintetben a háború és a kapitalizmus közt szoros analógia áll fönn. Meg vagyunk győződve arról, hogy a mai gazdasági rend tökéletlen, hogy szükségképpen helyt kell adnia másinak, gyökeresen másnak. De ha azt tartjuk, hogy ez nem az emberek pusztá akarásán, hanem azon múlik, hogy a termelő erők oly magas fokot érjenek el, amelyen fölöslegessé válik, sőt az erők teljes érvényesülésének útjában áll, hogy a társadalom egyik része uralkodjék, a másik szolgáljon — akkor lehetetlen nem kívánnunk, hogy az az osztály, amely a termelő erők fölött uralkodik, azokat szervezi és fejleszti, minél gyorsabban és eredményesebben végezze feladatát. Nem lehet tehát nem kívánnunk — bármily visszásnak és ellenmondónak lássék — hogy azok a tulajdonságok, amelyek a kapitalizmus termelő erői fejlődésének alapföltételei: erély, vállalkozó kedv, határozottság, kíméletlenség, sőt sokszor kegyetlenség is, az uralkodó osztályban kellően képviselve legyenek. Bármily nehezen essék elismerni: vannak kapitalista erények, mert maga a kapitalizmus szükséges és elkerülhetetlen foka a társadalmi fejlődésnek.

Ugyanazonképpen a háború is: amennyire a háború ma még gazdasági szükségesség, vannak harci erények is és a háborúnak is vannak erkölcsi és szellemi értékei.

Ha egyéb nem: az a szoros kapcsolat, amely a hadviselő felek gazdasági ereje és szervezettsége és katonai fölénye közt a modern háborúban kimutathatólag van, mindennél világosabban bizonyítja az intellektuális és morális követelmények azonoságát a gazdaságban és a háborúban.

Ahogy a gazdasági fölény nem a pillanat, még kevésbé a véletlen műve, hanem nemzedékek szellemi és testi erőlködé-

sének, az alkalmas és alkalmatlan tulajdonságok fájdalmas versenyének és a folytonos küzdelemben teremtett kultúrértékek fáradtságos megóvásának eredménye, azonképen a modern háború is egy nép erejének és életrealitásának kérdését sokkal mélyebbrentható tulajdonságok által dönti el, mint egykor voltak a katonai fölény föltételei: a testi erő és a vitézség.

„Távol minden véletlentől vagy felületes okozatiságtól — mondja Rudolf Steinmetz — a győzelem vagy vereség az egész addigi népfejlődés végeredménye. Nincs egy nép egész történetében semmi jelentékeny dolog, ami nem járulna hozzá a mai harci eredményhez.”*

Valóban a mai háború csodálatos és gigászi mechanizmus: a bonyolult és a technikai tökéletesség legmagasabb fokára emelt fegyverzet, sok milliós tömegek legcélszerűbb alkalmazása, mozgatása, előre és hátra tolása, a milliók hadiszert-, fegyver- és élelmiszerszükségletének a folyton változó viszonyok közt folytonos biztosítása és ez óriási embergépezet és az állam és társadalom egész békés szervezete minden egyes részének állandóan és összhangzatosan egy célra irányítása a racionális számítás, a szervezőképesség, az önfegyelmezés, a szellemi és erkölcsi magát megfeszítés, a lemondás és a szolidaritás oly fokát tételezi föl, amely a morális teljesítőképesség és erő szempontjából a legnagyobb társadalmi erőkifejtések, a békés kultúrmunka legnagyobb szervezései mellé méltán sorakozik.

És mert a háború a nemzedékek során fölhalmozott értelmi és erkölcsi erőknél nem lassú és önmagát folyton reprodukáló, hanem — az előkészítéshez képest viszonylag — szinte villámszerű kiadását jelenti, minden jó és rossz féknek kikapcsolását, az ösztönszerű és reflexcselekvések szabadjukra bocsátását, végső veszedelmet és végső szabadságot: a háborúban minden nép tulajdonságai — jók és rosszak egyaránt — hatványozva érvényesülnek. És ezért a mai háború — hacsak a számbeli erők eleve nem nagyon egyenlőtlenek — sokkal inkább, mint a gazdasági verseny, teherpróbája egy nép értelmi és erkölcsi erejének és képességeinek.

És mivel az uralkodó és szolgáló osztályok, legalább nyugati Európában, ma már nem külön fajok, hanem ethnikai és antropológiai egységek, és mert a háború, ha az uralkodó osztályok érdekében folyik is, a modern hadiszervezet folytán az egész nép háborúja, azért a hadi fölény nemcsak az uralkodó osztály, de a munkásosztályok biológiai, intellektuális és morális képességeinek is próbája.

Nagyon igaza volt ezért Engelsnek, amikor a német-francia háború elején a német győzelmet a német munkásmozgalom érdekében kívánta; mert — írta Marxnak — „nép, amely mindig csak verést kap és rúgást, aligha termett arra, hogy társadalmi forradalmat csináljon”.

* R. Steinmetz: *Die Philosophie des Krieges*, Leipzig 1907, p. 167.

** „Ein Volk, das immer nur Hiebe bekommt und Tritte, ist allerdings

És ha nem is lehet velük egyetérteni, de megérteni lehet az olasz szindikálisták egy töredékének állásfoglalását a líbiai hadjárat mellett, ha olyan indokolással történik, mint az Arturo Labriola-é.

„Ő én társaim, tudjátok-e ti, hogy Olaszország proletársága miért nem jó forradalom csinálására? Azért, mert ugyancsak ő épp oly kevésbé jó háború csinálására. Hagyjátok, hogy a burzsoázia rászoktassa a komoly verekedésre és meglássátok, megtanulja, hogy megverje ugyanazt a burzsoáziát.”*

Nem hiszünk épen a tripoliszi gyarmati háború nevelő erejében. Nem hisszük, hogy minden háború, az uralkodó osztályok szempontjából is, „jó” háború és nem hisszük, hogy minden mai háborús erőpróba megéri azt a rettenetes árat, amelyet más gazdasági, erkölcsi és érzelmi javakban, szenvedésben és szomorúságban, és leginkább ősi ösztönök rettenetes fölülkerekedésében érte fizetni kell. Ahol a számbeli erők nagyon egyenletlenek, ahol a technikai és szervezeti fölkészültségek közt századok kultúr munkájának különbsége tátong, ahol a háború nem kényszerű érvényesülést követelő gazdasági vagy érzelmi tömegerők kifakadása, hanem frivol hadijáték és középkori zsákmányolás, ahol nem a nemzeti közösség kristályba szökkenésének forradalma, hanem éppen kicsi nemzeti kultúráknak fegyverrel eltiprása — ott a háború ma is csak primitív brutális erőszak és nem értelmi és erkölcsi erőpróba. Csak az egyformák versenyéé érvényes, ha nem is egyenlő erőseké.

És a kapitalizmus háborúi is abban az arányban veszítik el morális bizonyító erejüket, amelyben a termelő erők fejlesztésében más tényezők nyomulnak előtérbe és a népek gazdasági versenyében gazdasági értékek és nem katonai és politikai elemek döntenek.

Minél haladottabb a koncentráció folyamata, annál kevesebben vannak, akik számára a háború minden áldozata — milliók vére, boldogsága és vagyona — nemcsak nem áldozat, többnyire nem is kockázat, hanem éppen a legjobb mód saját millióik és saját hatalmuk gyarapítására; minél többen vannak, akik a rentabilitás fokozásából végtelenül keveset, de a termelő erők szabadabb tételéből mindent nyerhetnek, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy a kevesek haszna semmi arányban sincs azzal a veszteséggel, amit az óriásilag megnőtt termelő erők produktívitásának folytonos alárendelése a rentabilitás érdekei alá az egész társadalom szá-

das wahre, um eine soziale Revolution zu machen.” *Der Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx*, Stuttgart 1913, Bd 4, p. 320.

O miei compagni, sapete voi perché il proletariato d'Italia non è buono a fare una rivoluzione? Perché appunto esso non è nemmeno buono a fare una guerra. Lasciate che la borghesia lo abitui a battersi sul serio, e poi vedrete che imparerà a battere la stessa borghesia!” A. Labriola: *La prima impresa collettiva della Nuova Italia*, in: *Pro e contro la guerra di Tripoli. Discussioni* di G. Barni ecc. Napoli 1912, p. 49.

mára állandóan jelent. És minél többen vannak, minél inkább az egész fölfegyverzett nemzet az, aki számára a háború csak kockázat, a győzelem elenyészően kis nyereség és minél többen tudják, hogy a kevesek uralmának megszüntetése kisebb áldozatot és több boldogságot jelent, mint uralmuk hasznát és örömet számukra, annál hamarabb az idő, amikor a termelő osztályok — ha kell, a kapitalizmus által beléjük nevelt harcias erények eszközével: forradalommal is — elfoglalják a gazdasági erők fölötti uralmat és véget vetnek annak az uralmi viszonynak, amely legfőbb oka a háborúnak és hovatovább egyetlen érdekeltje. És akkor, legalább a produktivitás elvén fölépülő társadalmak részéről, meg fog szünni a háborúskodás szüksége és veszedelme.

Az emberiséget pedig ne féltsük attól, hogy ez a korszak híjával lesz a bátorságnak, vitézségnek, férfiaságnak és egyéb, ma a háborúhoz kapcsolódó erényeknek. A társadalom immanens fejlődési tendenciái mindig tűznek ki a nemzeteknek és az egyeseknek olyan föladatokat, amelyek szellemi, erkölcsi és testi megerősítést követelnek tőlük. Mindig lesznek oly tevékenységi területek az emberi energiák számára, amelyeken a bátorságnak és az önmaga fölébe törekvésnek, a fizikai és lelki fölénynek kifejtésére legalább annyi alkalom van, mint a háborúban. Amint-hogy már ma is, béke idejében is sokszor úgy van, anélkül, hogy e nagy fölmagasztalódásnak minden ősi, minden állati, minden bestiális ösztönök kifakadásával kellene együttjárnia.

És ne féljünk, hogy ez a kor az evangéliumi jámborság, a férfiatlan békesség kora lesz. Nem lesz ez az *egy akol, egy pásztor* társadalma és nem differenciálatlan gregárius ösztönök fognak uralkodni benne. Az erőszak uralmának megszűnése szükségképpen a biológiailag legjobbak: a testi és szellemi munkában legerősebbek versenyének fog helyt adni. Ez lesz csak az igazi szabad verseny, amelyben a győző csakugyan az, akit a győzelem megillet.